

Михайло Грушевський
Історія України-Руси
Том V. Суспільно-політичний і
церковний устрій і відносини в
українсько-руських землях
XIV–XVII в.

Вступне слово

Сей п'ятий том «Історії України-Руси» в'яжить ся з попереднім, четвертим, розкриваючи дві сторони історичного процесу сих століть: т. IV показує політичні обставини, в яких жила Україна-Русь в XIV–XVI вв. і які привели до того результату, що українські землі вкінці злучили ся під власттю Польщі; т. V слідить еволюцію суспільно-політичних і церковних відносин, як вони укладали ся серед тих політичних обставин і під впливом їх, закінчивши ся повним перестроєм українських відносин і життя на взір польський і під рішучим впливом польським, а розстроєм і упадком староруських форм, та представляє образ сього перестроєного устрою, як він уставив ся з кінцем XVI віка.

Таким чином сей том своїм змістом продовжує історію суспільно-політичних відносин і

устрою українсько-руських земель, для попередніх століть представлену в т. I¹ і т. III². Заразом він має зазначити ті моменти в суспільно-політичних, економічних, національних відносинах, які послужили вихідними точками для народньої реакції, що прокидаєть ся з кінцем XVI в. Даний тут образ буде продовжений в дальшій томі, де представлені будуть спеціально відносини економічні й культурно-побутові, як вони укладали ся й розвивали ся в тих суспільно-політичних відносинах і формах устрою, які представили ми тут, і перші початки реакції зі сторони української суспільности й народу.

Від попередніх розділів, присвячених сим питанням, і взагалі від попередніх томів сей «Історії» сей V том різнить ся тим, що вступає в часи, представлені, бодай для деяких сторін життя, вже значним запасом документального матеріалу. Для попередніх томів ми мали літературний і документальний матеріал досить невеликий, так що обовязком історика було витягнути з нього по можности все, що може так чи инакше послужити до зрозуміння давнього життя і подій, кинувши на

¹ Глава III в першій вид., гл. IV в другій.

² Глава IV в першій вид., гл. III в другій.

них проміньчик сьвігла з якогось боку. При тім могли ми мати те переконання, що в наших руках лежить в головнійшій весь історичний матеріал (говорю про пам'ятки і матеріали історичні, не археологічні), і він ледви чи зросте коди небудь значно. Натомість для декотрих сторін життя і відносин XV і XVI вв. ми маємо вже такий великий документальний матеріал, що й мови бути не може, аби витягнути з нього все (бо инакше прийшло ся б зійти на історію реалій, старинностей суспільних, економічних і культурних), треба вибирати тільки те, що безпосередно служить до зрозуміння еволюції народнього життя. І при тім ми далеко не розпоряджаємо всім матеріалом, перехованим до наших часів — багато його лежить непублікованого, незвісного, і публікація його може ще значно доповнити (а в дечім і змінити) теперішні виводи. Вкінці дослід утрудняєть ся також і тим, що елементи еволюції стають незвичайно скомпліковані. Староруський устрій модифікуєть ся впливами державного процесу тих політичних тіл, в які входять українсько-руські землі (в данім разі — вел. кн. Литовського і Польщі), рецепцією прав — в данім разі польського і німецького, не кажучи про рецепції менш важні. Фактори життя виступають в незвичайній ріжнородности й численности, й не легко вибрати в відповідній повноті моменти, потрібні для

зрозуміння нам еволюції життя та представити їх в відповідній пропорції їх впливів і значіння.

Хоч історія суспільно-політичних і економічних відносин українсько-руських земель сих віків була все предметом моїх студій, почавши від першої наукової роботи, писаної близько двадцять літ тому, і я багато труду віддав збиранню, публікуванню й обробленню нового, недрукованого матеріалу (томи актів подільських, люстрацій королівщин, публікації старих інвентарів і поменьших колекцій документів) — я розуміється, не замкнув для себе дальших студій в сій справі. Для прояснення деяких питань, порушених в сій книзі, збирав я архивальний матеріал, що публікується тепер разом з нею п. т. Матеріали до суспільно-політичних і економічних відносин західньої України (перша серія вийшла в т. LXIII і LXIV Записок Наук. тов. ім. Шевченка, друга друкується в т. LXIX, дальші документи сеї збірки цитую не числами, а роками), а надіюся ще вести сю роботу й далі. З тим і для себе самого не вважаю роботу коло вияснення еволюції життя сих століть за покінчену. І попередні томи не виходили з моїх рук як останнє моє слово, всеоружною Атеною з Зевсової голови, і дані в них погляди і розв'язки питань зістаються предметом дальших студій і перевірок, — тим менше такий том як сей.

Всі глави, що містяться в сій книжці,

написані мною були ще зимою 1901/2 і протягом 1902 р., безпосередно по написанню тому IV, з виїмком деяких партій, які відложив я собі на пізнійше. Я надіяв ся умістити в сїм томі історію не тільки суспільних відносин і устрою, але також і економічного і культурного життя та видати його слідом за томом IV. Та р. 1903 принїс иньші роботи, що представляли ся менї далеко пильнїйшими — виготовленне короткого курсу історії України і приладженне його до друку, заходи коло видання перекладів в чужих мовах сього короткого курсу і цілої Історії, що вважав я тоді одиноким способом відчинити дорогу своїм науковим публікаціям до Росії. За тим пішла робота коло ревізії I тому для другого видання та німецького перекладу, а коли з кінцем р. 1904, під впливом тодішніх весняних подувів, була нарешті дозволена моя Історія в Росії — треба було приступити до ревізії дальших томів, що вийшли або виходили з продажі й не було чого по тім дозволї до Росії післати. Серед сих зайнять, які я не міг вести з давнїйшою інтензивністю, бо підупав був на здоровлю (особливо протягом 1904 р.), а окрім того мусїв відзивати ся на рїжні бїжучі питання нинїшнього критичного часу, міг я тільки часами вертати ся до роботи коло сього тому і вкінці не чекаючи його закінчення виладив і випустив весною 1905 р. осїбно перші пять глав, що містили огляд суспільно-полїтичних відносин. Коли

ж обробляючи дальші глави, переконав ся в неможливости змістити в оден том всю програму, зачеркнену для нього, постановив відложити дальші розділи до дальшого тому і закінчити V том оглядом устрою й відносин церковних. Він містить таким чином в собі огляд історії суспільного й адміністраційного устрою й управи українських земель в XIV–XVI, а по части в XVII віці.

У Львові, в грудні 1905 р.

I. Загальний погляд

Загальний характер еволюції XIV–XVI в., впливи польського права, територіальні різниці, переходовий характер впливів литовського права. Староруська підстава литовського права, консерватизм в політиці в. кн. Литовського. Впливи державної еволюції в. князівства на його право. Використування суспільности в інтересах воєнних.

Децентралізація як перепона в сих впливах. Князі гедиминовичі й їх відносини до в. князя; упадок князівств. Гарантії провінціональних порядків — земські привилеї. Привилеї українських земель — підляські, київські й

волинські; земська автономія в в. князівстві, її практика на Україні. Розклад землі і земського устрою, успіхи одностайности в устрою і праві

В попередніх розділах сеї праці представив я історію переходу українських земель під власть Польщі і згадав, що рівнобіжно з сим в устрою й життю сих земель переходили радикальні зміни під впливом польського права, польської культури, польської колонізації — зміни, що власне й надають переходу українських земель під власть Польщі таке многоважне і всякими наслідками черевате значінне в історії їх. Огляду сих змін і змінених в нових історичних обставинах форм, в які виливало ся суспільне й культурне жите українських земель в сих віках, і буде присвячений нинішній том.

Наперед одначе треба зазначити, що ві впливах польських елементів на устрій і жите українсько-руських земель були значні відміни в поодиноких землях і в ріжних часах, в залежности від ріжних комбінацій. Найскорше в сферу сих впливів, очевидно, входить Галицька Русь. Польське право заведено тут вправді вповні тільки в 1430-х рр., але фактично польським впливам вона підлягла значно скорше, безпосередно по першій польській окупації. Так само було і з західнім Поділем, що вже від кінця XIV в. сильно підпадає

польським впливам. З другого боку Підляше, хоч не належало до Польщі, ще під власттю Литви сильно польонїзуєть ся наслідком численної польської кольонїзації, і вже в XV в. переходить на польське право. Натомість Волинь, берестейсько-пинські землі, Браславщина й Київщина, замкнені для польської кольонїзації трохи не до самої Люблинської унії, підпадали польським впливам головно о стільки лише, о скільки польонїзував ся увесь державний організм в. кн. Литовського, до котрого вони належали.

З Люблинською інкорпорацією Волинь, Київщина, Браславщина переходять під безпосередні впливи польських елементів, тим часом як Україна берестейсько-пинська, належачи й далі до в. кн. Литовського, підпадає сим впливам тільки посередно. Але і з тих прилучених в Люблині країв тільки на Волини, в більше спокійних і нормальних обставинах життя, польські впливи могли свобідно розвинути ся. В Київщині ж і Браславщині наслідком виїмкових кольонїзаційних обставин витворюють ся й суспільно-політичні обставини виїмкові, «яко на Україні», і вони богато паралїзували впливи польського права й спиняли польську шляхотську кольонїзацію. А вже найменше зачепили польські впливи Сїверщину і давню Переяславщину, бо що йно почали вони тут заціплювати ся (в першій

половині XVII в.), як звіяла їх буря Хмельнищини.

Перед тим нїм підпасти впливам польським, майже всі українсько-руські землі (в виїмком Галицької Руси) коротше або довше, більше або менше стояли в сфері впливів державного права в. кн. Литовського. Для декотрих земель вплив сей був так як ніякий, бо перше нїж сї землі прийшли в тіснїйшу залежність від литовського правительства, перше нїж впливи його управи могли себе показати, землі сї перейшли під владу Польщі. Так було з західнїм Поділем, не кажучи вже за землі Холмсько-белзькі. Теж саме треба сказати й про Сїверщину, що досить довго жила під осїбними князями, а з кінцем XV в. уже вийшла з в. кн. Литовського, і про Переяславщину, що майже цїлий час литовської зверхности лежала облогом. Малозначні були сї впливи й на Підляшу, наслідком ранньої рецепції польського права. В полудневій Київщині й Браславщині їх неутралїзували тяжкі кольтонїзаційні обставини; при тїм же Київщина дуже довго мала своїх осїбних князїв і се також задержувало ширенне тут впливів державного права й практики в. кн. Литовського. Але на Волини, в землях Берестейсько-пинських та в київськїм Полїсю суспїльно-полїтичний уклад в. кн. Литовського, його право й практика мали час і нагоду полишити глїбшї слїди в місцевїм житю й устрою, і тут з сими впливами треба поважно

числити ся.

Одначе й тут були подекуди певні перешкоди їм. Так Волинь взагалі стояла осібно серед земель в. кн. Литовського, творила певну замкнену цілість, де не одно з практики в. кн. Литовського модифікувало ся й відміняло ся під впливом місцевих практик, т. зв. волинського права. Київське Полісе, Пинщина, князівство Кобринське в Берестейщині досить довго мали своїх осібних князів, і се також здержувало розпросторенне практики в. князівства в сих землях. Найповнійше впливи права в. кн. Литовського (можемо для короткості називати його литовським, тільки пам'ятати при тім, що етнографічно-литовського в тім праві не було зовсім або майже зовсім нічого) могли загосподарити ся в самій властивій Берестейщині, що від давна, від початку стояла під безпосереднім впливом його і не вийшла з під нього й по Люблинській унії.

Таким чином в одніх землях безпосередно на давні руські порядки налягали впливи польські, дуже рано і повно опановуючи їх. В иньших знов налягали вони вже на модифікації, внесені державним укладом в. кн. Литовського. В третіх рівно слабі були й впливи польські, і впливи в. кн. Литовського, і тут повнійше могли заціліти останки староруських відносин, о скільки не змели їх татарські бурі. Сї відміни й комбінації впливали на

ріжниці в укладі й життю поодиноких земель в різних часах. Що такі відміни, і часом дуже значні, істнували, треба все памятати. Важнійші відміни такі мусять бути зазначені в огляді поодиноких земель, тепер же будемо слідити явища найбільш типові, найбільш загальні, незалежно від тих модифікацій.

При тім — хоч в деяких землях українсько-руських впливи польські зазначили ся, хронологічно взявши, навіть скорше, ніж по інших землях встигло витиснути своє пятно державне право в. кн. Литовського (що тоді ледво формувало ся), але слідячи еволюцію устрою й життя наших земель, іти будемо переважно від впливів литовських. Вони були ближші староруському праву й культурі (на ґрунті староруського права й культури державне право в. кн. Литовського прецінь і виростло), і на них доперва лягали (де така комбінація впливів мала місце) впливи польські, а ніде не було навпаки. При тім же державне право в. кн. Литовського само, в своїм розвою, розмішувало ся що далі то сильнійше впливами польського права, так що й само собою служило мов би переходом до сього остатнього. Йому отже з усякого погляду в еволюції права й суспільно-політичних відносин належить ся природне посередне місце між правом староруським і правом польським, запровадженим в

наших землях³.

Державне право, взагалі правні відносини в. кн. Литовського, як я вже підносив, виробило ся на ґрунті староруського права й практики. Литовське плем'я стояло на значно нижшій ступені державного розвитку, коли увійшло в близьку стичність з землями давньої Руської держави, і відразу підпадало впливам культурної висшости їх.

Не можемо говорити про раніші часи — за браком матеріалу, але від коли литовські князі пустилися на дорогу окупації руських земель, то значить — з кінцем XIII в. і особливо з першою половиною XIV в. — від тоді безперечно, руські впливи широкою хвилею покотилися в нутро Литовської держави. Литовські князі супроти устрою й порядків прилучених земель стояли на консервативній становищі — нарушувати їх не хотіли, чи для того, аби такою толеранцією прихилити до себе нових підданих і розвивати атракційну силу Литовської держави супроти інших руських земель, чи — ще правдоподібніше — тому, що й не чули в собі сили заступити її руські порядки чимсь иншим, своїм, бо того свого в сфері державних і взагалі

³ Огляд історії студий права в. кн. Литовського й його літератури див. в примітці 1.

правних відносин у них не було нічого виробленого. Що більше — організуючи чисто литовські землі відповідно державним вимогам, литовські князі брали правні норми з практики й права руських своїх провінцій, і руське право пересаджувалося таким чином на литовський ґрунт, забиваючи місцеве звичаєве право так ґрунтовно, що в пізнійших правних пам'ятках в. кн. Литовського так як би й сліду не було чисто литовських (в етнографічному розумінню сеї назви) елементів права⁴.

⁴ В своїй часі пробував виказати литовські елементи в праві в. кн. Литовського Ярошевич (Образ Litwy I с. 147 і далі), але вказані ним прикмети або виразно належать до староруських впливів, або не певні, бо не надто характеристичні. Новіші дослідники зовсім не згадують хоч би про можливість елементів литовських в литовському праві (див. нпр. праці Максимейка, Леонтовича, цитовані в прим. 1). Але се у всякім разі крок назад: можна заперечувати існування литовських елементів, можна здержувати ся від рішучої відповіді за браком матеріалів, але зовсім замовчувати евентуальну можливість таких елементів у всякім разі не годить ся. Проф. Леонтович вправді підносить (ор. с. с. 5), що вираз «право литовське» (ми стрічаємо його часом в формулах надання німецького права містам: «съ права литовского и руского и которое коли будет тамъ держано въ право нѣмецкое майдеборское перемѣняемъ» Акти Зап. Росії I с. 179, нот. 187, II с. 10, 73 і т. и.) значить теж саме, що право руське литовських земель. Але й згодивши ся з сим, випадає спитатись — а чи не було поруч руських елементів в

В результаті, перше ніж литовське правительство звернуло ся до иньших взірців — права польського й німецького, руське право встигло опанувати відносини в. кн. Литовського так сильно й основно, що стало на всі пізніші часи підставою його права і тільки модифікувало ся чи то впливами державного життя в. кн. Литовського, чи то рецепцією нового права — польського й німецького. Повторяла ся історія, стільки разів сконстатована в ріжних часах і у ріжних народів: низші культурою побідники приймають вищу культуру своїх підданих. — *Victa Graecia victores cepit.*

Консерватизм взагалі став гаслом політики литовського правительства. «Ми старини не рухаєм, а новини не уводим»⁵, повторяло воно, в

сім праві також елементів литовського звичаєвого права? Думаю, що студійованне найдавніших судових актів нпр. Жомойтської землі могло-б дати на се відповідь. А поки що вкажу хоч би на койминців (рід селян-кріпаків — див. низше), що бодай своїм іменем вказують на якісь литовські практики.

⁵ Так звучить нпр. привилей Казимира міщанам случьким з 1481 — Акты Зап. Росії I с. 110, буквально повторяє сю фразу Жигимонт в привилею Київській землі, 1507 р. — *ibid.* II с. 35–6; подібні ж верзії її («новинь не уводимь, а старинь не рухаємь» і т. и.) — Акты Зап. Р. I с. 151, II с. 368. Як бачимо, маємо тут скристалізовану, утерту формулу.

ріжних варіаціях, при кожній нагоді, і в сих словах окрім звичайного в ті часи пошановання status quo звучить переконанне підданих і самого правительства, що староруські порядки, принесені руськими землями в се нове політичне тіло, в князівство Литовське, мусять бути в цілости задержані. І литовське правительство, дійсно, показувало їм всяке поважанне, забезпечало поодиноким землям їх автономію, устрій, практики, ставлячи їм властиво тільки одно жаданне — аби всі сі землі, всі суспільні верстви причиняли ся до воєнних тягарів держави.

Що правда, сей принцип — притягнення, можливо широкого використання суспільности в інтересах воєнної служби, в своїм консеквентнім переведенню приводив до дуже важних змін в суспільних відносинах. Зробивши підставою воєнних обовязків земельну власність, правительство литовське з часом прийшло до дуже тісної регламентації сеї земельної власности, взагалі землеволодіння, до обмеження прав власности в інтересах держави, так що вже в XV в., як можна слідити по правним актам, всяка власність має характер обмежений, конвенціональний, прекарний — як кажуть, уживаючи західнього середновічного терміна. Утворюєть ся практика землеволодіння, що пригадує дечим західній феодалізм, так що сей термін часто уживають і новійші дослідники для

характеристики литовського устрою⁶. Але було б рішучою помилкою припускати, як то роблено не раз, рецепцію феодального права в. кн. Литовським, або якийсь, учинений литовським «завойованнем» перелом в поглядах на власність, на землю, що, мовляв, стала тепер власністю держави, і дотеперішні властителі дістали свої землі на ново з рук держави в держаннє, з певними ограниченнями, і т. и.⁷

В дійсности маємо тут результати повільної модифікації давніших відносин і практик під впливом потреб нової держави, її організації. Вповні домашній характер сього явища виразно доводить аналогія: у всіх землях Руської держави — в границях в. кн. Московського, Литовського і навіть під короною Польською переходить, в формах ostrійших або слабших, той самий процес — використання правительством суспільности

⁶ О скільки в устрою в. кн. Литовського — спеціально в землеволодінню, єсть подібности з відносинами феодальними, сього терміну можна б і уживати, але що з другого боку західноєвропейський феодалізм має цілий ряд таких прикмет, яких ми в в. кн. Литовським не знаходимо, термін сей не наручний, бо насуває фальшиві аналогії з західноєвропейськими феодальними відносинами.

⁷ Про теорії феодалізму в. кн. Литовського див. прим. 2.

для воєнної потреби держави, і при тім підставою для воєнного тягару служить все земельна власність. В в. кн. Московськiм утворюєть ся система «помѣстiй», держав з обовязком служби, дуже близька до литовської. Польські королі також заводять в новоприлучених українських землях систему роздавання земель з обовязком воєнної служби. І коли в пізнійших часах дійсно утворюєть ся в землях в. кн. Литовського погляд про верховне право господаря на всі землі без рiжницi: «своего ничего не маемъ, одно Божье да государево», то сей погляд і тут, як і в землях в. кн. Московського, з'явив ся як результат повільної, віками суспільно-політичного життя утвореної і переведеної інгеренції правительства в приватноправні відносини його підданих, уйнятий в нову формулу, а не якийсь з гори прийнятий принцип, положений правительством від самого початку в основу його відносин до земельної власности. Така реформаторська діяльність, рішуче ломанне старих практик з власної ініціативи не було звичайне литовському правительству ⁸. Важні зміни в

⁸ Таку правительственну ініціативу прийшло ся б конче припустити в сій політиці що до землеволодіння, бо польське або німецьке міське право, що впливало иньшими разами на політику литовського правительства, тут не могло дати готового взірця.

національних і релігійних відносинах кінця XIV і початку XV в. були піддані йому впливами польського двора. Рішучі реформи, переведені в суспільних відносинах і державнім устрою в середині XVI в. в. кн. Литовського, не були ділом правительства, а були піддані, здобуті від правительства самою суспільністю, як побачимо, і безперечно рецепція польських практик і порядків і в інших випадках нераз виходила з кругів інтересованих суспільних верств і кругів. Само правительство литовське хотіло дійсно бути консервативним і задержати відносини й практики переказані йому староруськими часами, о скільки, розумієть ся, не стрічали ся вони з інтересами державного життя й політики, та о скільки саме правительство, від часів унії з Польщею, не піддавало ся, часами навіть несвідомо, впливу польських та польсько-німецьких взірців в державних відносинах, праві і культурі.

До сього консервовання староруської традиції не мало причиняла ся дуже сильна децентралізація в. кн. Литовського. Переходячи під зверхність в. кн. Литовського, землі давньої Руської держави, о скільки не задержували своїх давніх князів з руської династії, звичайно діставали осібних князів з династії Гедимина. Через сю стадію — осібних

князівств під зверхністю в. князя литовського — перейшли майже всі українсько-руські землі. Тільки волости відірвані від цілости не діставали осібного князя, а прилучали ся до якоїсь иньшої волости; так було нпр. з Берестейсько-Дорогичинською землею, що дістала ся Кейстутови, в додаток до його Троцького князівства; так могло бути з волостями відірваними від Київщини, й т. ин.

Осїдаючи на руськім столі такий князь-Гедиминович, розумієть ся, вповні вкладав ся в місцеві відносини, в цілий староруський уклад землі, так що в житю її дуже мало що зміняло ся з сею переміною династії. Такий князь звичайно вже вперед був зрущений зовсім, був при звичаєний дивити ся взагалі на староруську культуру, право, практику як на взірець, і без всякої примуки, не примушуючи себе, вкладав ся в традиції й жите свого нового князівства. На суспільних відносинах сих князівств устрій в. кн. Литовського, розумієть ся, таки в дечім витискав своє пятно, хоч і тут політичне відокремленне земель ставало сильною запорою для сих впливів, — але тільки зійти з сього ґрунту, взяти яку небудь иньшу грамоту такого Гедиминовича, нпр. перехований тестамент Андрія Володимирича, писаний в київськїм печерськїм монастирі ⁹ — і ми вповні перенесемо ся в

⁹ Публікований кілька разів, м. ин. Акты Западной Россіи I

староруські часи. Тільки згадки про «государя» — в. князя литовського, пригадають нам, що перед нами тестамент не якогось побожного князя з XII або XIII в., а литовського князя — Гедиминовича.

Відносини таких князів-Гедиминовичів до в. кн. Литовського були так само неоднакові як і в староруських часах, а властиво ще більше неоднакові, в залежності від обставин часу й особистих відносин¹⁰. Безперечно, принципи староруських часів мусіли і в сій сфері впливати; але змінений устрій держави, більше скомпліковані відносини сей вплив в значній мірі неутралізували. Відносини були неоднакові й неоднаково змінювалися. Такий нпр. Любарт, зайнявши володимирський стіл на підставі свого споріднення з старою династією і (правдоподібно) вибору землі, чи місцевого боярства, й оборонивши землю своїми власними силами від польських претензій, мусів чути себе на своїм володимирським столі майже так самостійним як Ольгерд або його вірний союзник і спільник Кейстут. З другого боку приміром перший

с. 59, Антоновича і Козловского Грамоты с. 10, й ин.

¹⁰ Для межикнязівських відносин в. кн. Литовського окрім вказаних в прим. 1 спеціальних статей — д. Любавского й моєї, іще Д.-Запольского Государст. хозяйство с. 37–49.

київський Гедиминович — Володимир, посаджений на київській столі батьком, за життя його був недалеко від ролі простого намістника-підручника свого батька.

По смерті Ольгерда в. кн. Литовське готове було розложити ся на систему князівств дуже слабо звязану старшинством в. князя, так як то стало ся з давньою Руською державою. Усобиці Кейстута й Ягайла, повстаннє Корибута були симптомами такого процесу, але, як то зазначив я в своїм місці¹¹ — вибір Ягайла на королівство польське на ново підніс престиж в. князя литовського в його особі, не тільки блеском польської корони, але й більш реальною можливістю — ужити на непослушних силу Польської держави, котрій сї всі руські князівства в теорії були інкорпоровані крєвським актом унії. Всі русько-литовські князі, не виключаючи й найбільше самостійних — як нпр, Федір Любартович, на жаданнє Ягайла видають присяжні грамоти і в них прирікають йому вірність, службу й послухність¹². Слідом великокняжа

¹¹ Т. IV с. 139.

¹² Д.-Запольський (1. с.) на основі стилізації сих грамот пробув вислідити ріжницю в становищі поодиноких князів до Ягайла і круг їх обовязків; я думаю, що на канцелярській риторичі сих грамот дуже небезпечно операти подібні виводи.

власть набуває дуже енергійного й зручного поборника в особі Витовта. Починаєть ся правдивий погром князів — їх згоняють з волостей, переводять на менші або дають нові волости тільки «до волі»¹³. До кінця XV в. не лишило ся ні одного з старших, значніших князів-Гедиминовичів на їх волостях; задержали ся тільки другорядні, або переведені на менші волости.

Все се мусіло страшно підірвати силу й престиж сих князів і незмірно підняти над ними значінне великого князя. Правда, і в XV в. ми стрічаємо від часу до часу більші князівства — таким було київське князівство Олельковичів, волинське Свитригайла (не згадуючи його попередніх дуже недовговічних князівств). Але се були виїмки, що не змінiali загального стану річи. Свитригайлу дали спокійно доживати віку, дозволяли йому титулувати ся вел. князем, не зачіпали його нічим — з огляду на його минувшість, як і з огляду на непевне становище Волини між Литвою й Польщею; але правив він самостійно о стільки лише, о скільки сидів спокійно і не рухав ся. Київське ж князівство Олельковичів

¹³ Див. т. IV с. 138 і далі.

хоч дуже велике простором і славне традицією, реальне значінне мало не велике, наслідком попереднього ослаблення тут державного життя, зубожіння і спустіння, і київські князі, не вважаючи на свій пишний титул, мусіли зносити досить безцеремонні вмішання в. князя у внутрішні справи свого князівства й свої розпорядження в нім (так в знайдених мною листах в. кн. Казимир безпardonно наказує кн. Олельку, аби вернув маєтности одному київському боярину, а в иньшій листі затверджує сього боярина в володінню його київськими маєтностями)¹⁴. Можна сказати загально, що по Витовтовім погромі князі Гедиминовичі зійшли на оден ступінь з значнійшими (перед тим — другорядними й треторядними) князями старо-руських династій і зблизили ся вповні до становища панів-магнатів рїжних не княжих родів.

Зсадженне князя з стола й перехід землі під безпосередню залежність від в. князя, під управу його намістника було, розумієть ся, великим кроком в напрямі централїзації, але і з тим було ще далеко від повного знищення автономії землі, відрубности її. В централїзовану державу в. кн. Литовське не перетворило ся анї під рукою

¹⁴ Записки т. XXXI: До питання про правнодержавне становище київських князів XIV і XV в.

Витовта, ані в пізнійших часах. Землі лишала ся й далі її територіальна суцільність, її боярам — більш або менш широка монополія в управі землі, потверджували ся права і практики в адміністрації й судівництві, спеціальні прикмети суспільного устрою і права. Се бувало змістом земських привилеїв, або як їх часто звать в науковій літературі з московська — уставних грамот, що видавали ся в критичних моментах переходу землі в тіснійшу залежність від центрального правительства, й служили певного рода конституційними хартиями поодиноких земель¹⁵.

На жаль ми не маємо сих незвичайно важних для пізнання внутрішніх відносин привилеїв у їх первісній основі, а тільки пізнійші потвердження, з початку XVI в. (1501–1511), не без певних, очевидно, модифікацій. Судячи по них, найбільше задержали свій давній устрій і автономію, а також і найповнійше застерегли їх собі в привилеях північні землі: Полоцька й Витебська, що стратили

¹⁵ Історія сих привилеїв, систематичний звід їх постанов, з коментарем — в цитованій в прим. I книжці Ясинского, проба аналізу і реконструкції їх старших частей — у Якубовского ч. II (Ж. М. Н. П., 1903, VI); крім того до сеїж справи іще Леонтович Очерки права лит. — рус. — госуд., при поодиноких землях, Любавській Сеймь с. 109–110, Д.-Запольский Госуд. хозяйство с. 28 і далі.

осібних князів на все уже з кінцем XIV в. і правдоподібно, уже тоді дістали певні гарантії від литовського правительства. Зрештою ці землі належали і в давніших часах до найбільше розвинених що до самоуправи, і в основі їх привилеїв можуть лежати ще давніші «ряди» з місцевими князями¹⁶. Тут землю репрезентують ще на початку

XVI в. всі стани — «князі, бояре, мішане й вся земля»; ці стани в справах города й землі «по давньому» зберігають ся на віча (сымаются), — ми маємо кілька таких місцевих постанов, виданих «обмовою» землі. Земля має право вибрати собі сама намістника, або бодай ставити певні свої жадання при номінації, й домагати ся, аби правительство забрало немилого її намістника: «намъ — господару — давати воєводу по ихъ воли, по старому, а который будетъ воєвода нашъ нелюбъ имъ, ино намъ имъ воєводу иншого дати по ихъ воли». Приїзжаючи на уряд, новий воєвода має насамперед зложити присягу станам, що не буде

¹⁶ Якубовский (ор. с.) зробив недавно дуже інтересну реконструкцію такого старого ряду в пізнійшій текстї полоцького і витебського привилею. Він датує текст сього ряду першою половиною XIV в., коли в Полоцьку й Витебську засідали князі з литовських династій.

карати нікого «безь ихъ справы» (без участі їх в суді). Стани мають свій скарб і право розпорядження певними доходами землі; вони по давньому ведуть на свою руку зносини з німецькими городами і мають юрисдикцію в справі торговельних зносин з сими містами «по своєму праву», і правительство в то не мішаєть ся, і т. и.¹⁷

З українсько-руських земель в. кн. Литовського найбільші гваранції, найширшу самоуправу мали підляські повіти, але се стояло вже в звязку з наданим їм польським правом, і сі гваранції їх сюди не належать: нас інтересує старий устрій. Київщина і Волинь дістали свої привилеї досить пізно — за Казимира. Київщина дістала його по смерті Семена Олельковича († 1471), уже перед тим побувавши в управі великокняжих намістників; чи мала вона якісь ранійші привилеї — се зістаєть ся неясним, і в усякім разі ті привилеї, які маємо, — в потвердженнях 1507 і 1529 р., до ранійших як до

¹⁷ Привилеї Полоцької й Витебської землі в Актах Зап. Росії I ч. 204 і II ч. 70; витебський привилей з цінним коментарем також в Хрестоматії В.-Буданова 113 с. 46 і далі; обидва привилеї коментовані також у Ясинського (ор. с.), але тут їх постанови розбиті в систематичнім зводі з иньшими привилеями. Невидані постанови Полоцької й Витебської землі вчисляють Любавский Обл. дѣленіе с. 875 і Д.-Запольский ор. с. с. 36.

Казимирових привилей не відкликують ся¹⁸. При тім же Київська земля під Литовську зверхність прийшла в стані роздроблення і взагалі упадку державного життя, правдоподібно — забрана частинами. Все отсе мусіло вплинути на те, що

¹⁸ В науковій літературі висловлена була гадка, що перший київський привилей був виданий за Витовта, по смерті Скиргайла — Ясинский ор. с. с. 65–6, 68–9, Д.-Запольский ор. с. с. 13. Ясинский, висловляючи її, виходив від того, що в привилею 1507 р. «стрічаємо всюди відклики до звичаїв, прав і практик, які були ще за Витовта і ним були санкціоновані в його уставній грамоті». Але в дійсности в грамоті маємо відклики до Витовтових порядків («какъ будетъ было за в. кн. Витовта»), що взагалі всюди в в. князівстві служили мов би нормою для пізніших часів, але ніде нема (як би треба було при таких припущеннях) найменшого натяку на якийсь Витовтів привилей. Д. Ясинский особливо вказує на кінцеві слова привилея, де він забороняв заводити нові мита над ті, які були за Витовта, Жигимонта, Казимира й Олександра, й додає: «бо мы старины не рушаемъ, а новины не вводимъ, хочемъ все по тому мѣти, какъ будетъ было за в. кн. Витовта и за Жикгимонта». Та власне ці слова найліпше показують, що мова йде тільки про старі практики, й нічого більше, отже здогади про ранішній київський привилей з Витовтових часів не мають в нашій ніякого опертя.

До подібних виводів, хоч иньшою дорогою, прийшов недавно в справі того гіпотетичного Витовтового привилею і Якубовский (ор. с. гл. IX), аналізуючи першу половину київського привилея і зближуючи його з загальним привилеєм в. кн. Литовського 1447 р.

автономія землі і її старі практики в київським привилею не зазначені так виразно як в полоцьким або витебським. Його основою служить не так стара земська практика, як «право добровольное христiанское», як каже привилей — себто основні принципи законодавства в. кн. Литовського, як вони вилили ся в Казимировім привилею в. князiвству (1447) й його привилеях земських. В потвердження 1507 р. крiм того увiйшли ще великокняжiї резолюцiї на скарги київської шляхти на в. княжих урядникiв, данi за Олександра мабуть¹⁹.

Волинський привилей, виданий десь також в другiй половинi Казимирового правлiння²⁰ i наново потверджений в 1501 i 1509 р., уже в своїй першiй редакцiї був лише вiдповiдю на скарги мiсцевої шляхти на рiзнi конкретнi надужитя в. княжих намісникiв. Обидва привилеї — i волинський i київський, не виходять властиво поза гваранцiї рiзних свобод мiсцевому панству й шляхтi як верствi шляхетськiй (виданi вони не на проханнє цiлої землi, а тiльки мiсцевих панiв i шляхти) i

¹⁹ Якубовский І. с. сю другу половину київського привилея датує Жигимонтовими часами, але аргументує се дуже слабо.

²⁰ Давнiйший погляд, що привилей видано в 1452 р., по смерти Свитригайла, основно збиває Якубовский І. с.

справами земської автономії мало займають ся, а особливо волинський. Одиноке, що можна в нїм вказати — се застереженне, що суду над шляхтичом староста не може чинити без участі збору князїв, панїв і шляхти. Київський привилей окрім певних клясових свобід, признаних місцевїй шляхтї та такогож застереження що до участі шляхти в судї, робить ще кілька спеціальних постанов. Він обіцяє, що Кияне (розумїй — київські пани й бояре) будуть уважати ся рівноправними з «Литвинами» (шляхтою центральних земель, Литви в тїснїйшїм значінню)²¹ у всїм, у всїх правах: «Кіянина какъ и

²¹ Так, в противстваленню до таких провінцій як землі Жмудська, Полоцька, Витебська, Смоленська, Київська, Сїверська, Волинська й Підляська, звала ся територія литовського племені (в тїснїйшїм значінню — т. зв. Горїшня Литва, Auktote по литовськи), що лежала в басейнї правих притокїв Нїмана, разом з тими руськими землями, які тїснїйше були з нею звязанї історичними обставинами — як Чорна Русь, Минська земля, Берестейщина і деякі дрібнїйші волости. Але і сї землі часом противставляють ся властивїй етнографїчнїй Литвї як «Русь» і взагалї ся термінольоґія дуже хитка: вповнї виробленої назви для сеї центральної области не було. Вивід сеї термінольоґії у Любавского Областное дѣленіе с. 2 і далї, також див. Д.-Запольского Госуд. хозяйства с. 13 і далї. Треба одначе сказати, що матерїал наведений д. Любавским для вияснення сеї термінольоґії, досить бідний, або не так ясний, як би треба для її вияснення.

Литвина во чти держати и во всѣхъ врьдѣхъ ни въ чомъ не понизити»; що київські волости правительство буде роздавати в державу тільки київським боярам, більше нікому; potwierdженне 1529 р. розтягає сю монополію київських бояр також і на держанне київських городів²².

Та брак гваранцій для земської автономії в волинським привилею не значить іще зовсім, що на Волини всяка особність землі була стерта. Протівно, окремішність земель стала взагалі одною з основних прикмет політичного укладу в. кн. Литовського, тож і не було потреби спеціально застерегати того, що було загальним явищем. Скрізь місцевому панству полишене було широке поле в управі землі, місцеві уряди в значній мірі роздавали ся місцевим панам і шляхті. Місцеві пани-шляхта на своїх з'їздах полагоджували земські справи, висилали своїх відпоручників на сойми в.

²² Привилей волинський 1501 р. — Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 36 і Леонтовича Акты Литов. Метрики I ч. 565 (обидва видання досить лихі), 1509 р. — Акты Зап. Россіи II ч. 54, обидві грамоти змістом майже тотожні. Привилей київський 1507 — Акты Зап. Россіи II ч. 30, potwierdженне 1527 р. (з деякими відмінами, переважно другорядними) — іб. II ч. 164. Привилей 1507 і 1509 р. видані також, з коментарем, в Хрестоматії В.-Буданова II с. 54 і, розумієть ся, включені в звід Ясинского, ор. с.

князівства для участі в загальних справах і предкладали свої дезідерати центральній власті. Репрезентантами інтересів землі в сенаті — раді в. князівства служили вищі урядники землі й чільніші місцеві аристократи — князі й пани; сі, що незалежно від урядів своїх займали місця в раді, коли вона зберала ся в повнійшій складі — на візваннє в. князя, ті належали до тіснійшої ради, зложеної з вищих урядників в. князівства. Ціле в. князівство творило щось до певної міри зближене до федерації, котрої осередком служила «Литва», центральні землі: передовсім їх аристократія держала в своїх руках б'жучу, центральну управу держави, засідаючи на урядах столиці і близших до неї округів, тимчасом як иньші землі закликали ся до участі в державних справах в випадках важнійших, більше надзвичайних, і брали в них участь через своїх урядників і магнатів, або й земських відпоручників, а зрештою полагоджували у себе дома, на своїх з'їздах, свої домашні справи.

Було се тільки зближеннє до федеративного устрою, а не правдива федерація — тому, що довго, аж до другої пол. XVI в., не було вироблених докладних форм ані репрезентації земель в центральних органах, ані форм місцевої самоуправи, і сама центральна управа не мала характеру власті вибраної, членами федерації уставленої. Зрештою сама одноцільність земель

була в середині розбита цілим рядом нових явищ суспільно-політичного характеру, що виривали все глибші борозди в її устрою²³.

Загальну практику земського устрою в князівства бачимо ми й по наших українсько-руських землях, які входили в його склад. Найліпше можемо слідити її на Волини, густо залюдненій, з сильною верствою магнатства — одній з найбільше аристократичних земель вел. князівства. Переглядаючи реєстри тутешніх урядників, бачимо, що тутешні уряди, не виключаючи й найвищих — старости луцького, маршалка волинського, старост володимирського й кремінецького — обсаджували ся коли не переважно, то дуже часто місцевими людьми — членами княжих, панських домів — кн. Острозьких, Сангушковичів, Черторийських, Корецьких, Юрщ, Монговтів (зволинщений литовський рід), Боговитинів і т. и., а на низших урядах і просто

²³ Федеративність устрою вел. князівства підносив новітніми часами д. Любавский, в своїх обох працях і ще більше Д.-Запольский (Госуд. хозяйство с. 85). При тім вони, безперечно, йшли часом за далеко, нпр. перецінювали прикмети, чи властиво останки одноцільності земель в XV–XVI в. тепер уже досить слабкої і т. и., але в їх поглядах є завсіди багато правди.

боярських²⁴. Таким чином вони в значній мірі в своїх руках держали місцеву адміністрацію. На своїх плечах несли вони оборону своєї землі, збираючи ся під проводом свого маршалка, коли якісь вороги — найчастійше Татари, нападали на Волинь. На своїх з'їздах — т. зв. «сеймах», що збирали ся в столиці землі — Луцьку, княжата й пани волинські, разом в єпископом і вищими урядниками, з власної ініціативи чи з поручення центральної влади, полагоджували ріжні справи, видавали устави для землі, давали вияснення що до місцевих практик, «права землі-волынское», що мало уживати ся в місцевих судах, і судили трудніші справи на жаданне сторін, чи з поручення в. князя²⁵. Вони ж під проводом

²⁴ Див. реєстри у Бонєцкого *Poczet rodów litewskich* й показчики до III й IV т. *Archiwum Sanguszków*.

²⁵ Нпр. на такий сойм в 1527 р. заніс пан Якимович луцькому старості скаргу на кн. Буремського за наїзди на його дім; староста візвав двічі кн. Буремського, а коли той не ставив ся, староста «съ господиномъ отцемъ владыкою его милостью и съ паномъ Якубомъ е. м. Монтовтовичомъ старостою кременецкимъ, и князи и паны обмовившы, которыи на тотъ часъ при насъ были, того на первомъ соймѣ на немъ всказу не чинили», а відіслали справу до в. князя, той же знову звернув справу на грунт, і нарешті на соймі засуджено напастника «водлѣ убрали съ права землі

маршалка волинської землі творили апеляційну інстанцію для місцевих судів (тому претендували на участь і в судових доходах маршалка — т. зв. помочнім). На таких соймах вони обсаджували деякі духовні бенефіції; на них же вибирали відпоручників на «великі вальні сойми» всього великого князівства й укладали петиції в. князю в справах місцевих і загально державних²⁶. Подібне бачимо й у Київщині та Браสลавщині, хоч і в слабших формах, — бо тут не буде такої сильної й

Волинское». В 1536 р. в. кн. наказує волинським урядникам зібрати на сойм князів, панів і всю шляхту й перевести слідство про всіх, хто вдавав ся в розбій і крадежи або не повздержував від того своїх людей, заприсягнути всіх, що на далі не будуть тримати в своїх маєтностях злодіїв і розбійників та будуть слідити, аби злодійство не множило ся, й т. и. Сі епізоди з невиданих актів подав д. Любавский Обл. д'Бленіє с. 870–1 і Лит. — рус. сеймъ с. 155, иньші анальоґічні факти — Archiwum Sanguszków I ч. 99, Encyklopedia powszechna т. XXVII с. 806 (статя Бартошевича, на підставі деяких невиданих досі актів). Про суд маршалка й участь в нім волинських станів (їх претензії на «помочне») — Archiwum Sanguszków III ч. 255 і IV ч. 1.

²⁶ Вибори жидичинського архимандрита на соймі волинських станів — Любавский Обл. д'Бленіє с. 875, Сеймъ с. 155 (з невиданих актів Л. Метрики). Волинські петиції на сойми в. князівства нпр. Акты Зап. Россіи III с. 41–2, 64–6, Документы арх. юстиції I с. 177–182, і т. и.

численної магнатської верстви як на Волини. Виключні права на державу київських волостей і пригородів забезпечали київським боярам, як ми бачили, київські привилеї, й ми дійсно бачимо на тутешніх урядах дуже часто, навіть переважно місцевих людей; тільки на воєводстві їх бувало рідше, бо так можних панів в Київщині дуже було мало. Тойже київський привилей, так само як і волинський, застерігає участь місцевих панів-шляхти в суді київського воєводи. З'їзди київської шляхти, часом разом з міщанами, виконували і тут різні поручення вел. князя і полагоджували свої земські справи. Так «князи и панове и земляне земли КіевскоѢ» виберали архимандрита Печерського монастиря. Маємо й петиції та скарги висилані з таких панських з'їздів київських, маємо такі ж і з Браславщини; в 1546 р., очевидно не без спільного порозуміння, виступили перед вел. князем з оскарженнями на свого воєводу пани й шляхта київські і на свого старосту земляне Винницького повіта і потім знову в р. 1551, і т. и.²⁷

²⁷ Нпр. в. князь в 1520 р. віддає роботу київського пушкаря під контролю не тільки воєводи, а й бояр і міщан київських «подъ свѣдомомъ пана воєводиниымъ и боярь и мещанъ тамошнихъ». Епізод сей наводить з актів Литовської Метрики Любавский Обл. дѣленіе с. 868. Вибір печерського архимандрита на з'їзді панів-шляхти — Акты Зап. Россіи II ч. 112; скарги київської й винницької шляхти — Archiwum

В другій половині XVI в. сойми сї перейшли в шляхотські соймаки, організовані на польський взірець і в виборні шляхотські земські суди, але початки їх, очевидно, ідуть іще з староруських часів, з боярського правління XIII–XIV в., коли, зі зростом сили місцевого боярства, й упадком політичної діяльності громади, такі боярські «сойми» мусіли заступити давніші всенародні віча²⁸.

Таким чином під литовською зверхністю окремішність земель й їх окремішне, місцеве жите тягнуло ся й далі, хоч з певними, часом дуже значними відмінами. Повної суцільности й окремішности земель одначе вже не було. Адміністраційна одність землі була дуже слабка. Земля була поділена на округи, і їх управителі

Sanguszków IV ч.361 і Любавский Сеймъ с. 504–6 (з невиданих актів) і дод, ч. 22 і 23, соймові петиції нпр. Документи арх. юстиції І с. 145–9.

²⁸ Тому не зовсім докладно висловлюється д. Любавский (Обл. дѣленіе с. 872), що такі панські сойми були «продолженіемъ и видоизмѣненіемъ древнерусскихъ вѣчъ, при измѣнившемся соціально-политическомъ строѣ мѣстныхъ обществъ». Для українсько-руських земель такої безпосередньої звязи з віком сих панських соймів прийняти, на мій погляд, не можна.

залежали просто від центрального правительства. Вправді в руках київського воєводи й луцького старости зісталися деякі функції, що розтягалися на цілу територію землі й підіймали його над старост і намістників інших округів (як воєнні й судові компетенції київського воєводи, юрисдикція луцького старости для панської верстви цілої Волини), але адміністраційної одности все таки не було й тут²⁹. Підляше, до утворення уряду воєводи, ділилося на три рівнорядні повіти (і той пізніший воєвода влади над старостами не мав); так само й Браславщина — тут тільки часами, через поручення обох старостів — Браславського й Винницького одній особі, осягала така «персональна унія землі». Навіть на території поодиноких повітів творилися держави різних титулів, котрих управителі й державці мали самостійний круг

²⁹ В противність попереднім дослідникам (головно проф. Антоновичу і Бершадському) на одноцідність земель в організації в. кн. Литовського налягав дуже Любавский (Обл. дБленіє с. 235–7, 876–7). При тим він зробив деякі справедливі поправки, але знов і за далеко пішов, представляючи воєвод і старост центральних міст неначе якимись наступниками князів і зверхниками цілої землі: на се виразних фактів навести йому не удалося. Крайности в його виводах м. ин. вказав і проф. Леонтович — Очерки литов. — рус. права I с. 187 і далі.

компетенцій і дуже мало або й зовсім не підлягали намістникам і старостам повітовим.

Ще більше ніж се адміністраційне дробленне розбивали первістну одноцільність землі переміни в суспільній організації. Магдебурське право, одержане головнішими українськими містами ще в XV в., розривало той органічний звязок, що звязував в давній Русі город з землею; город перестав бути її центром, осередком її життя і перетворив ся в енклаву: магдебурське право, запевняючи міській громаді автономію, zarazом вилучало її з адміністраційного устрою землі, здійснювало з неї земські обовязки, замінюючи їх на особний грошовий: податок, неперехідною межею відграничувало територію міста від його округи. Тільки неповне переведенне принципів магдебурського права в землях вел. князівства й нарушування його в практиці дещо ослабляло се повне відчуженне города від волости, яке принципіально в сїм праві лежало.

З другого боку розширенне патрімоніальної юрисдикції над селянами поволі все основніше вилучало з органічного звязку землі всю масу селянства, що поволі тратили всякі публичні права. Правну санкцію сьому дав уже Казимирів привилей шляхті 1447 р., хоч виразніше наслідки сеї еволюції показують себе доперва в XVI в. Кожда маєтність ставала особною державою в державі і

територія землі розривала ся на сі дрібні державки. Селяне на королівщинах ставали також тільки *misera contribuens plebs*, і в XVI в. повіти й землі перетворили ся в корпорації панів-шляхти, що по части засідала на рїжних урядах землі, по части сидючи на своїх ґрунтах брала участь в управі землі; такий образ ми й бачили на Волини, де ся суспільна еволюція, з помїж українських земель, розвинула ся особливо виразно. Так само було й на Підляшу, але про нього не говоримо тут, бо там було польське право.

Сей процес розкладу давнїйше одноцїльної, самоуправної землі відкривав ширшу дорогу інґеренції центрального правительства та причиняв ся до того, що місцеві відміни, прикмети суспільно-полїтичних відносин тонули поволі в загальній еволюції держави, і вона все глибоше входила у внутрішнє жите поодиноких земель.

Упадок князівств вперше відчинив її двері на добре — з початком XV в. Але протягом XV і першої четвертини XVI в. ціла еволюція держави розвивала ся дуже поволі, не виливаючи ся переважно в скінчені, скристалізовані форми й розмірно слабо модифікувала устрій і жите поодиноких земель, що ще в значній чистоті задержують свою стару фізіюномію. Доперва в середині XVI в. переводить ся ряд дуже важних і далекосяглих реформ в організації держави, що

змагають до одностайного укладу її, всіх її провінцій, і дійсно відбивають ся дуже сильно на їх укладі. Суспільно-політична еволюція держави, що перед тим по волі лише модифікувала староруську спадщину, починає в незвичайно скорім темпі ломити її останки — дуже ще значні тоді. Перша кодифікація литовського права в Статуті 1529 р., хоч стоїть іще дуже сильно на основі староруської правної традиції, зробила кінець, або бодай дуже сильно ослабила місцеве право, всякі земські привілегії й практики, що від тепер можуть мати попри Статут хиба помічне значіння. Мотиви фіскального характеру приводять правительство до регуляції економічних відносин, в напрямі повної одностайности, в королівщинах цілої держави («устава на волоки» 1557 р. і різні иньші розпорядження меншого значіння). Ряд важних реформ в суспільнім устрою, адміністрації, судівництві, переведених під напором нового політичного чинника — шляхти, що в перше тоді починає впливати на державне жите, приводять до нового і досить одностайного уформування провінціонального устрою і суспільних відносин — на польський взір, а відмінно від форм і відносин традиційних.

Але сей перестрій, се зведення до одного знаменника, що далі — то більше зближеного до практики польської, були, як бачимо, явищем

розмірно новим, що розвинуло ся саме в переддень люблинської унії. Воно, як сказано, в значній мірі було результатом впливів нового політичного чинника — шляхецтва, що прийшовши до голосу в уставодавстві, з своїх клясових інтересів починає нагинати устрій в. кн. Литовського до шляхетських порядків Корони. Перед тим суспільно-політична еволюція в землях в. кн. Литовського розвивала ся в далеко повільнішим темпі, староруська традиція визначала ся ще дуже великою сьвіжістю й силою, звичаєве право й практики поодиноких земель служили підставою правних відносин і тільки поволі уступали перед модифікаціями, які вносив державний процес вел. князівства. Державна спадщина староруських часів давала себе дуже сильно відчувати до самої середини XVI в. (а навіть і дещо пізнійше). Де бракує нам матеріалу старшого, ми навіть по актам XVI в., — що вперше приносять нам показнійший запас матеріалу до слідження внутрішніх відносин земель в. кн. Литовського, можемо слідити форми староруського укладу й життя не тільки в сьвіжих пережитках, а навіть в досить ще жизненних проявах його.

Українські землі польської корони: відмінність обставин, часи «руського права» і його упадок, польонізація устрою й права, змагання місцевої шляхти до зрівняння з польськими землями,

безхосенність земської автономії для українського елемента, упослідженне Руси, спольщенне західніх провінцій і похід польщі на схід

В инакших, дуже відмінних обставинах знайшли ся українсько-руські землі корони Польської³⁰.

Вони увійшли в склад держави досить старої, з традицією довгого історичного життя, з державним правом, з культурою розвиненими хоч не вище, то мабуть і не нижче тодішньої Руси. Ані правительство, ані суспільність польська не дивили ся на сю Русь як на щось вище, як на взірець, як то було в Литві. Противно — можна з всякою правдоподібністю сказати — дивили ся на неї з гори, не тому щоб дійсно мали на се якісь оправдані причини, а тому, що в таких обставинах, навіть на вищій степені культури, ніж на яким стояла тодішня польська суспільність, — на відмінну (хоч би й рівновартну) культуру, устрій, жите підбитого народа звичайно дивлять ся з гори.

Правительство польське не мало причин

³⁰ Про студіювання суспільно-політичного устрою українсько-руських земель Польської корони і їх літературу див. примітку 3.

особливо заходиться коло консервування староруських порядків своєї нової провінції, але не мало також ані причин, ані охоти спеціально їх нищити. Де не вимагали якихось змін політичні інтереси, воно лишало староруські порядки на разі без змін. Дуже багато з староруського устрою, права, практики було задержано в українських провінціях, особливо до запровадження польського устрою в 1434-5 рр. Сі часи — до 1435 р. — в пізніших часах навіть звать ся «часами руського права», *tempus juris ruthenicalis* ³¹, в противстваленню до польського права, заведеного в 30-х рр. XV в. Але так само як і по заведенню польського права досить довго ще зіставали ся різні останки «руського права» не тільки в житю, але і в правних сферах Галичини, різні пережитки руського публичного права — як останки невільництва, закріпощені категорії слуг, селяне «на руськім праві» і т. и., — так само і перед 1435 р., перед тим заведеннем польського права, воно встигло вже дуже сильно змодифікувати староруську практику і поробити в ній сильні

³¹ *tempore iuris ruthenicalis erat moris inscriptiones facere corani capitaneis pro causis quibuscunque* — поясняє одна пізніша записка сяніцького гроду — *Akta grodzkie i ziem. XI ч. 1445 (з р. 1442).*

виломи, так що те *jus ruthenicale* було вже перед 1435 р. дуже ілюзоричне.

Виломи в нїм робило ся самим житєм, незалежно від яких небудь правительственних реформ. Рішучо впливало тут уведенне в місцеву людність, у всі верстви її значної маси польських і ріжних иньших чужеплеменних елементів. Був тут не тільки власновільний рух на руську землю, на руський хліб ріжної голодної й жадної голоти, а й робота самого правительства, викликана мотивами політичної натури. Володінне Галичиною було загрожене. Від першої окупації, можна сказати — аж до самої крєвської унії й польської окупації 1387 р. треба було боронити се володінне від оружних і неоружних претензій сусідів (не тільки Литви, але й Угорщини, по части Татар). Супроти того польське правительство всякими способами старало ся осадити в Галичині як найбільше таких осадників, на привязанне яких могло б воно числити. Тому почавши від Казимира воно протегує німецьку кольонізацію сїл і міст і шляхотську кольонізацію польську.

Спустошенне східньої частини галицьких земель під час боротьби за галицько-володимирську спадщину відкривало широкий простір для такої кольонізації, але правительство так само, й ще більше, пакує своїх кольоністів і в більше залюднені і ліпше захищені части Галичини,

розуміють ся — не без порушення прав дотеперішніх руських осадників. Хоч спеціального заміру їх кривдити й розганяти властиво може й не мало, — але знов і не числило ся з ними так дуже супроти своїх політичних цілей. Своїх же польських кольтоністів, як побачимо, воно навіть в самих наданнях з'обов'язувало до того, аби постійно сиділи на своїх нових маєтностях, для охорони польського володіння. Так уже протягом кількох десятиліть утворив ся в Галичині досить значний контінгент привілегіюваних кольтоністів польських і німецьких, що витискали часом і давніших руських осадників з їх осад, а в кождім разі відсували їх на другий плян. Теж саме повторило ся кілька десятиліть пізніше на Поділю, де польське правительство також старало ся забезпечити собі сю загрожену литовськими претензіями провінцію осадженнем польських шляхтичів.

На всякі важніші посади правительство осаджувало своїх людей, Поляків, на яких могло б спустити ся, а над старою системою урядників, для загального нагляду, творило нові, з широкими компетенціями й ексекутивою, для своїх повірників. Для Русинів лишали ся самі малозначні посади; все инше було для Поляків та хиба зовсім спольщених Русинів (як нпр. подільський воєвода Грицько Кердеєвич) і ріжних зайдів, що тримали ся польського режіму.

Розумієть ся, сі Поляки-урядники, в ролі судиїв і управителїв, не тільки свідомо, а навіть і не свідомо — через те, що привикли до польського права, а з руським були або зовсім, або менше обзнайомлені, переводили через своє урядованне польське право в практику землі. Так само Поляки колоністи не мали причин нагинати ся під руське право, зістаючи ся не тільки самі в праві польським, але і відносінах своїх до тубильців-Русинів прикладаючи норми польського права. Німецьким колоніям, сільським і міським, забезпечало ся німецьке (магдебурське) право самими фундаційними актами. Таким чином право руське підкопувало ся з усіх боків ще заздалегідь перед формальним запровадженням польського. Уже з перших десятиліть польського пановання в Галичині поруч актів споряджених по руськи й відповідно норм руського права, стрічаємо ще частійше акти споряджені відповідно нормам і практикам польським, в мові латинській. Адміністраційна схема другої половини XIV і першої XV в. представляє з себе досить дивну мішанину урядів староруських і нових польських, при тім старі руські уряди все відступають на дальший плян перед урядами польськими, так що поважний уряд воєводи руського права сходить до значіння заступника польського старости — старостинського судиї або підстарости.

Таким чином навіть в Галичині, з її сильною історичною традицією, «часи руського права» були в дійсності часами розкладу й вигасання руського права. На Поділю ж, з його сьвіжою кольонізацією, з дуже слабою, властиво ніякою традицією, польське право опановує публичне жите від початків польської окупації, по Кориятовичах, і тут навіть такого переходового часу, мішання руського права з польським ми не можемо дослідити. Правда, що з Поділя маємо ще менше документального матеріалу з сих часів ніж з Галичини, хоч і з Галичини маємо його не багато.

Сей процес польонізації устрою й цілого публичного жита не стрічав якоїсь значнійшої опозиції навіть зі сторони руського елемента, хоч як він був ще сильний в сих землях, особливо в Галичині. В тодішнім суспільнім складі, супроти понять польського публичного права голос могла мати тут тільки шляхта. В Галичині в сїм переходовім часі руська шляхта й релятивно, й абсолютно була ще дуже численна й сильна, й могла б бути важним політичним чинником в землі, коли б солідарно, збитою масою схотїла б виступити в обороні руського права. Але вона не виступала, бо як раз її клясові інтереси казали їй бажати повного зрівняння руських земель Корони з иньшими, польськими провінціями, й заведення польського устрою й польського права на Руси.

Діло в тім, що в сїм переходовім часі «руського права» шляхта руських земель, без ріжницї своєї національності, не користала з прав шляхетської земської самоуправи, яка існувала в польських провінціях, а що ще важнїйше — правительство звязувало шляхетське землеволодіннє в руських провінціях ріжними обмеженнями, яких не знало польське публичне право, та потягало шляхту до служб і prestaцій далеко більших нїж які існували в провінціях польських. Про се я буду ширше говорити на своїм місці, тут підношу тільки, що супроти такого упослідження шляхти руських провінцій для неї заведеннє польського права означало увільненнє її самої і її підданих від місцевих тягарів — військової й городової служби, даней і prestaцій, свободу від обмежень в розпорядженнї своїм майном, право вибору судей і земської самоуправи, і т. и. Тож від коли рішила ся доля Галицької Руси й вона стала, по окупації 1387 р. польською провінцією на віки, шляхтичі-Русини, зарівно як і Поляки, з своїх клясових інтересів змагають до повного зрівняння руських провінцій з польськими і заведення польського права. Діяло ся те ж саме, що столїте пізнїйше, під час боротьби з унією бачимо ми, коли шляхта кн. Литовського, бажаючи розширити свої клясові привилеї до розміру шляхти польської, змугала до як тіснїйшого сполучення з

Польщею, подаючи в тім руку польським політикам.

Клясові інтереси перемагали антагонізми політичні й національні, переважували те огірченне, яке мусіло серед руської шляхти зберати ся, коли польські зайти відсували її на далекий плян від всіх важніших посад і впливів в землі, тиснули її з усіх боків в своїй свідомості пасуї *dominujacej w kraju*, кажучи теперішніми словами, а не рідко й просто видерали з рук старих руських дідичів їх дідини, ніби від *nullo jure possessores*, на підставі королівських надань³². Невважаючи на се все, кажу, клясові інтереси казали руській шляхті йти враз з польською, бо на пунктї тих інтересів не було різниці між шляхтичом Русином і Поляком. Так було в Галичині, на Поділю, так мусіло бути в

³² Про сей процес відбирання (в приложенню до Поділя) див. в моїй книзі Барское староство с. 59 і далі. Що до Галичини й Поділя дуже інтересну замітку дає принагідно Длугош, кажучи, що щедре роздаванне земель за Володислава Ягайловича мало результатом позбавленне маєтностей богатьох давнійших властителів: сі обдаровані пани, а *rege donationibus oppidorum et villarum in terris Russiae et Podoliae impetratis, antiquos incolas et haeredes de illis excludebant, qui inopia et egestate pressi et quadam desperatione compulsi ad Tartaros confugiebant* (IV с. 683). Так позбавлювано маєтностей старих «безправних» властителів, розумієть ся, не тільки за Володислава.

Холмщині, Белзщині й на Підляшшу.

Ся боротьба за польське право, котрої, на жаль, тільки досить далекі відгомони долетіли до нас, мала не тільки той результат, що привела до польонізації устрою руських земель, але й запечатала взагалі польонізацію сих земель на довгі віки, розбивши опозицію руського боярства тоді, коли воно ще було найсильнйше. Не сформувавши ся тоді в одну збиту фалянгу, не зложивши тоді з себе національного табору, шляхта української народности не здобула ся на се й пізнйше. Розпливши ся відразу в шляхетській верстві, вона розпливала ся й никла, пропадала в ній в часом все більше. Одинока верства, що мала голос в тодішніх обставинах і могла стати в обороні руського права, взагалі руської (української) народности була страчена для сеї справи.

Не помогла руському праву в землях Польської корони й земська автономія, що служила, як то вище підніс я, таким сильним заборолом руського права в землях в. кн. Литовського. А се тому, що в коронних землях вона прийшла запізно.

Провінціональний поділ Польщі взагалі визначав ся великим консерватизмом, і тому підставою до організації руських провінцій взято також староруський їх поділ. Провінції сі складали ся з семи земель — Львівської, Галицької, Подільської, Перемишльської, Сянїцької, Белзької й

Холмської. З них тільки Сянницька й по часті Подільська були новотворами. Маленька Сянницька земля по всякій правдоподібності утворила ся наслідком відірвання від Галичини й прилучення до Польщі, перед окупацією цілої Галичини, в 1340-х рр.³³, тай зістала ся потім в ранзі осібної землі й пізнійше. Поділе відлучило ся від давньої Теробовельської землі (до котрої з початку належало), зіставши ся поза границями Казимирової окупації, коли той зайняв і прилучив до Галичини Теробовельщину³⁴. Заbrane Поляками з початком XV в., воно лишило ся осібною провінцією, але без східньої своєї половини, що лишила ся при в. кн. Литовським³⁵ і в 1566 р. дістала титул воєводства Браславського. Всі иньші землі утворили ся в староруських часах, як князівства (з Львівською землею се не так ясно, бо Львів виступає дуже пізно, але се було, мабуть, давне Звенигородське князівство). Тож вони мусіли мати свої місцеві традиції й сильну підставу для земської автономії. Але, як я сказав, вона прийшла

³³ Див. т. IV с. 29 і примітку 2) до неї.

³⁴ Див. т. IV с. 78.

³⁵ Ibid. с. 166 і далі.

за пізно — аж з заведенням польського права, в 1430-х роках. Перед тим польське правительство хотіло мати тут сильну і сконцентровану владу в руках своїх старостів, а з початку, за Казимира Вел., Галичина, з виїмком Сянської землі, творила навіть одну провінцію, під властивістю одного «старости руського». Ним прийшла земська самоуправа, землі залила вже польська шляхетська колонізація, відтиснувши на дальший плян Русинів, так що з заведенням шляхетської самоуправи забирають її в свої руки Поляки і на ній також витискають своє польське пятно. Супроти того земська автономія в дальшій розвою замість консервовання руських традицій в українських провінціях Польщі, стає також провідником польонізації, і руський елемент в ній дуже мало дає себе чути.

Повний упадок руського права і руського елемента, що до політичного значіння його, в коронних землях зазначив ся таким чином виразно уже в першій половині XV в. В другій половині цього століття зникають останки руського устрою, сама його пам'ять, подекуди лише полишаючи в життю й практиці свої слабші сліди, так що їх зв'язь з руським правом можемо уставити нераз лише слідженням цілого суспільно-політичного процесу. Переважна маса руського боярства — все що було значнійшого в ній, тоне в польській шляхетській

масі, що садиноко репрезентує сі землі на зверх. Руське пятно має тепер тільки селянство, маломіщанство, духовенство — верстви, що ані в державнім житю, ані в місцевій самоуправі землі не мали голосу. Руський нарід живе далі, але тільки як етнографічна маса, а не нація. Руська справа сходить на саму релігійну справу. Церква руська — се садинока інституція, що носить виразну національну фірму. Се зовсім виразно виступає в XVI в., навіть в його початках. Niema Rusi, są pori i chłopi, могли б сказати так само в XVI в. «обивателі» ziem Ruskich, як то чули ми в XIX, а ще й більше, бо в тих часах иньшого народу, окрім «народу шляхетського» в Польщі не знали, отже пори і сїлори в рахунок не йшли зовсім, а останки руської шляхти розпливали ся вже в польській масі.

Акт 1569 р. широко відкрив двері до иньших українсько-русських земель сій шляхті, що сидючи на руській землі й живучи потом руського селянина, звикла ігнорувати все руське, уважати руський нарід за *misera contribuens plebs* для польського, дивити ся на руську культуру, право, традиції як на щось незмірно низше від польського, так що на його погляд всьому руському, яке йно підносило ся трохи над рівнем нужди, була одна дорога — апостазії й переходу в табор польський. Широкою лавою посунули сі Kulturträger-и на Волинь, в Київщину і далі, займаючи посади,

осідаючи на випрошених від короля маєтностях або одержаних через шлюби, за жінками, — несучи з собою польське право, до котрого навикли, й накидаючи тубильцям, з наівною ароганцією чоловіка свідомого своєї «вищої раси», зневажливий погляд на все руське.

Незалежно від сеї міграції (хоч вона відіграла тут головну роллю), вищі верстви нових провінцій Корони наслідком самої державної спільности входили в близький контакт з польською суспільністю, правом і культурою. Польське право, що вже перед тим мало атракційну силу для шляхти в. кн. Литовського завдяки своїм шляхетським привілегіям і служило їм взірцем для реформ литовських відносин перед унією, й польська культура, котрої висшість тепер була вже очевидна — наслідком сильного культурного руху в Польщі в другій половині XVI в.³⁶ і довгої застої руського культурного життя, і котра також була дуже-дуже близька привілегіюваним верствам українських земель завдяки дуже сильному своєму шляхетському кольориту, тісним зв'язам своїм з клясовими змаганнями привілегіюваних верств держави й її політичним життям взагалі — починають опановувати новоприлучені руські землі.

³⁶ Се був прецінь «золотий вік» польської літератури.

Невважаючи на те, що місцеве право, в виді Статута 1566 р. (що тому дістав назву волинського), було забезпечене новоприлученим українським землям в самих інкорпораційних привилеях 1569 р.³⁷, устрій і право новоприлучених українських земель польонізують ся скоро, польонізують ся до останку, а вищі верстви української суспільности незвичайно легко й скоро польщать ся. В першій четвертині XVII в. бачимо сей процес уже в повнім розвою.

Особливо важне значінне в сїм процесі модифікацій і польонізації староруських форм лежить в сфері суспільно-політичних і економічно-культурних відносин, і найглибше вплинула на все дальше жите нашого народу як раз еволюція суспільних клас. Тому від неї й почнемо.

II. Еволюція суспільного устрою. Пани-шляхта

Староруська суспільна схема. Аристократія князівсько-панська (в в. кн. Литовськім), «князі й пани», їх прерогативи — право хоругов,

³⁷ Див. т. IV с. 335 і далі.

**хоруговні фамілії княжі й панські XVI в.,
маєткова вартість аристократії. Волинь як
земля князя — її аристократичні роди, Побуже,
Полісе і східня Україна. Аристократизм в обсаді
урядів, дідичність урядів, аристократизм ради в.
князівства. Судові привілегії аристократії.
Магнатство в землях коронних, надання на
княжій праві, князі-емігранти**

Знаємо, яку суспільну схему дістали в. кн. Литовське і корона Польська в спадщину від староруських часів в українсько-руських землях: свобідні горожане, зложені з трох категорій: бояр, міщан і селян, попри них свобідні кляси людей княжих (поділених також на бояр княжих і родову дружину), осібні кляси людей церковних, а на остатніх щєблях суспільної ерархії — люде півсвобідні й несвобідні (закупи й челядь), що стояли в залежности від свобідних осіб всіх тих кляс. Суспільно-політична еволюція в. кн. Литовського положила на сій суспільній будові ще одну верству вгорі — верству князівську, що разом з найбільше маючими репрезентантами боярства — земського й служебного (сі дві кляси, як знаємо, дуже тісно лучили ся ще в давній Русі) утворила князівсько-панську аристократію. З рештою ж тут досить трівко консервували ся одідичені староруські суспільні категорії й лише поволі

змінювався характер і відносини тих давніших суспільних верств. В землях же корони Польської, котрої суспільний поділ був простіший, але здалеко виразніше зазначеними межами поодиноких верств, відміни староруського суспільного устрою дуже скоро зійшли на слабкі пережитки поруч груп абсорбованих клясами польської суспільної схеми.

Огляд поодиноких верств почнемо з гори — від тої князівсько-панської аристократії руських земель в. кн. Литовського, як явища нового. Час сформовання її припадає на XV вік — на часи погрому княжих володінь за Витовта. Зложилися на неї Гедиміновичі, що вже в 1-ій пол. XV в., як ми бачили, зійшли, загалом кажучи, на простих дідичів; далі — князі з рижних галузей староруської династії, що зійшли на таке становище ще скорше, кілька литовських володарських родів з часів перед утворенням в. кн. Литовського, з княжим титулом і без нього (генеалогії цих княжих династій дуже часто непевні, так що докладно розділити їх на дві категорії неможливо); нарешті визначніші роди з поміж боярства, служебного і земського, литовського й руського походження; сі вже з погромом литовських князів за Витовта стали на одній ступені з князями (окрім кількох виїмків — князів-володарів) і потім їх визначніші роди держалися на однаковій висоті з

найвизначнішими княжими родами. Як бачимо, склад дуже різнородний³⁸.

Спільною підставою значіння сеї аристократії служила її земелька маєтність — звичайне багатство тодішнє. Від рядової шляхти й боярства відзначали її деякі привілегії. Одною з найбільше характеристичних, що — так би сказати, потягала между між сею аристократією і рядовим шляхецтвом, було право — посилати свої «почти», себто приписане для певної маєтности число вояків — не під загальною хоругвою свого повіта, а під осібною своєю хоругвою фамілійною. Тому нпр. в першій Статуті Литовській ми стрічаємо означення: «княжата и паны хоруговные» як вищу верству в порівнянні до «шляхти і бояр»³⁹; коротше сю верству означали просто словами: «князи и паны», «княжата и панята». Переховані до нас реєстри таких фамілійних хоругв, дають

³⁸ Про аристократію в кн. Литовського див. у Любавського Лит. — рус. сеймъ гл. IV і V. Перегляд значніших князівських і панських волостей по поодиноким землям у ньогож — Обл. дѣленіе гл. II і у Леонтовича Очерки т. I. Історія поодиноких родів — у Вольфа *Kniazowie litewsko-ruscy*, і Бонєцкого *Poczet rodów w w. x. Litewskim*.

³⁹ Нпр. Статут 1529 р. розд. I, арт. 1, 15, 22.

розуміти, з кого складала ся ся аристократія, а sui generis катастр, переведений в 1528 р.: перепись, хто скільки має ставити коней на війну, відповідно до великості й доходності своїх маєтностей, дає нам спромогу оцінити маєткову можливість сього магнатства (на жаль тільки, сї документи в цілости не видані дотепер і поки що мусимо опирати ся на витягах, зроблених з них попередніми дослідниками)⁴⁰.

І так бачимо з них, що в 30-х рр. XVI в., з котрих маємо відомости, мало свої власні хоругви в цілім в. кн. Литовським звиш 70 фамілій⁴¹. (Поодинокі члени декотрих, найбільше заможних,

⁴⁰ Виказ хоругов княжих і панських, на підставі реєстрів Лит. Метрики з 30-х рр. XVI в. у Любавського: Сеймъ с. 472–3; «попис» 1528 р. містить ся в книзі 1 відд. III Лит. Метрики, і книга ся має бути вже надрукована петербурською археографічною комісією, але що видання сеї комсії обчислені не на людські, а на геологічні періоди, тож тим часом приходиться ся користати з уривку його, з пізнійшої виписи (XVII в.) видрукованім в Archiwum Sanguszków III ч. 340, та з витягів, пороблених тим же д. Любавским ор. с. с. 355-60.

⁴¹ Докладно порахувати годї, бо не можна поставити критерій, що в тих розгалужених династіях рахувати за одну, а що за осібну фамілію; реєстри ж тим не журили ся, тримаючи ся маєтностей.

мали свої осібні хоругви, так що такі фамілії висилали по кілька хоругов). З посеред них княжі роди були в меншості — було їх лише коло третини, а близько дві третини було фамілій «панів хоругових». Переважне число князівських родів не було так заможне, щоб ставити свої осібні хоругви, і сі бідніші князі взагалі, не вважаючи на свій титул, не користали з аристократичних прерогатив і зливали ся з рядовою шляхтою. Між хоруговними князями було лише кілька старолитовських, скільки можна судити (кн. Гольшанські і їх галузь — кн. Дубровицькі, кн. Свірські, Гедройтські), зрештою се або Гедиминовичі (розумієть ся, зовсім зрущені тоді) як кн. Слуцькі — потомки Володимира Ольгердовича, Сангушковичі — потомки мб. Федора Ольгердовича, Черторийські — що виводили ся від Константина Ольгердовича, Мстиславські — Жеславські — потомки Семена-Лугвена Ольгердовича, Корецькі — потомки знаного нам Олександра Патрикиєвича стародубського, внука Наримунта Гедиминовича, що мав дістати Корець на Волини, Заславські — потомки Явнуги Гедиминовича, — або князі рїжних руських чи зручених, часто неясних що до свого початку династій. Сюди належать кн. Острозькі (початок неясний — стара традиція виводить їх від

князів Туровських, і се можливо) ⁴² . Кн. Четвертинські, виводили себе від Сьвятополка Ізяславича, а новійшими генеальюгами виводять ся також від князів турово-пинських ⁴³ , як і Городецькі, Дольські, Несвицькі, хоч так само можна б думати тут і про потомство Давида Ігоревича — князів городенських, і про рїжних служебних князів, з рїжних династій, що осїдали на Волини вже в XIII в. Кн. Друцькі і їх галузь кн.

⁴² Помянник дубенської церкви в Памятниках кїевскої комиссії IV 1 с. III (князей Гуровских — читай Туровских). Про се Максимовича Письма о кн. Острожскихъ (Собр. сочиненій I), також Wolff Kniaziowie с. 342, критика поглядів Максимовича у Радзімінського Kniaziowie Ostrogscy i Zasławscy (Rulikowski i Radzimiński Kniaziowie i szlachta między Sanem, Dnieprem etc.) с. 16. Максимовичів вивід кн. Острозьких від кн. Туровських, хоч зроблений досить категорично, має одначе гіпотетичний характер. Цікавий вивід Острозьких, наведений з одного українського хронографа (Боболінського) у Максимовича ж — від кн. Давида Ігоревича. Сей вивід також зовсім можливий, з огляду, що потомство Давида Ігоревича — князі городенські, в північній Погорині, нам дуже мало звістні. Старші лїнії їх вимерли, менші могли зацїліти. Від них можуть іти й деякі иньші волинські княжі роди, що виводять ся тепер залюбки з турово-пинської династїї.

⁴³ Wolff Ród Gedymina с. 35 і 135.

Соколинські — правдоподібно з полоцької династії. Пронські з рязанської династії. Жилинські — виводилися з смоленської династії. Кн. Збаражські, з їх галузями — кн. Вишневецькими, Порицькими і Воронецькими, все потомки князів Несвицьких, звісного нам кн. Федька Несвицького, котрого рід ближче незвідний. Вкінці такі зовсім незвідні що до свого роду князі як Крошинські, Лукомські, Полубенські і т. и.⁴⁴

Між «хоруговними панями» на першій місці, що до свого багатства й значіння, стояв ряд литовських фамілій — потомків старолитовських володарів і бояр, що вийшли на верх (принаймні в наших відомостях) головню в часах Витовта, в зв'язку з його політикою, зверненою против руських княжих династій. Такі Радивили з своєю галузюю — Остиковичами, найвпливовіша фамілія XVI в., що виводила ся з старолитовської княжої династії. Жмудські магнати Кезгайли, що з рода в рід займали уряд старостів жмудських. Гаштовти — потомки звісного регента з Казимирових часів. Заберезинські з своїми галузями — звісні авантюрою свого предка з кн. Глинським. Кишки, до свого походження неясні (у всякім разі не

⁴⁴ Див. у Вольфа, *op. c. sub vocibus.*

Русини, судячи по іменах), потомки в. гетьмана з часів в. кн. Олександра, і такі самі Глібовичі.

З сими родами не могли ще зрівняти ся своїм маєтком ба й своїми впливами та значіннем магнати з руських боярських родів. На чолі їх стояли, зближаючи ся до тих литовських магнатів своєю заможністю і значіннем, займаючи визначні уряди: Ходкевичі, потомки київського боярського рода, що видав київського воєводу, звістного своєю неволею в Криму; їх галузею були Воловичі. Ілїничі, потомки, здаєть ся, могилівських бояр, видвигнені в остатній четвертині XV віка Іваном Ілїничом, намістником витебським і смоленським. Сапіги — потомки великокняжого писаря з часів Казимира, мабуть з смоленських бояр. Зеновєвичі — давній магнатський рід, ще з XIV в., представлений на початку XVI в. Юриєм Зеновєвичом, намістником смоленським. Боговитини — з бояр здаєть ся берестейських, поділені в тім часі на кілька лїній, що займали кілька вищих урядів. Хребтовичі — сильно роздроблені, що займали кілька двірських урядів з кінцем XV в., і т. и.⁴⁵

⁴⁵ Про панські роди див. у Бонєцкого sub vocibus, у Любавского Сеймъ с. 348–352, Леонтович Очерки I passim. В виводі їх генеальогій багато непевного. Досить нпр. вказати, що Любавский в однім місці (с. 350) виводить Ілїничів від могилівських бояр, а сторону низше веде Ілїничів і Глібовичів

Маєткові відносини сих хоруговних княжих і панських родів вказують цифри коней з пописі 1528 р. Князь Слуцький ставив 433 коні. Кн. Острозький 426 коней. Гаштовти (батько з сином) 466 коней. Радивили й Остиковичі (числом сім) 958 коней (між ними Юрій Радивил, каштелян виленський ставив сам 260, вдова й діти Миколая, воєводи виленського — 368). Кезгайли (числом трох) 768

з Витебської землі. Про Іліничів в Могилевщині каже грамота Казимира видр. в Актах Ю. З. Росії І ч. 26, а на витебське походження Іліничів і Глібовичів Любавский не вказує иньшого доказу, як тільки те, що з них виходили витебські намістники (с. 158). Що до руського походження Глібовичів, то воно здаєть ся мині сумнівним тому, що рід сей уже в першій половині XVI в., судячи з хрестних імен, був католицьким. Правда, фамілійне призвище звучить по руськи, властиво по православному. Сю суперечність трудно погодити не маючи ближших відомостей про початки сього роду. Так само неясним зістаєть ся рід Немировичів, також зачислених Любавским до витебських, тимчасом як Немиричів, разом з Кишками і Насутами (с. 352), зачисляв він до мазовецько-підляських.

Взагалі історія панських родів досліджена дотепер ще далеко гірше як князівських. Матеріал зібраний Бонецким далеко-далеко не вистає і не вичерпує всього запасу. Любавский міг би не в однім доповнити його відомости й виводи, але ляконічні відкликування його до актових книг Л. Метрики нікого не переконають, а його виводи протопластів сих фамілій (на с. 349-50) не дають свідоцтва великої обережности, так потрібної в сій темній і заплутаній справі.

коней (між ними Станіслав староста жмудський 371 коня). Глібовичі (числом три) 279 коней (з них Ян воєвода витебський з жінкою 236). Кишка Петр, воєвода полоцький 224 коні. Заберезинські з своїми свояками (числом 5) 294 коней (між ними маршалок земський Ян Заберезинський 197 коней). Олександр Ходкевич, староста берестейський 198 коней. Кн. Мстиславський 152 коні. Кн. Сангушковичі (числом чотири) 170 коней. Кн. Гольшанські й Дубровицькі (числом чотири) 154 коня. Ілїничі (числом чотири) 160 коней. Зеновевичі (числом п'ять) 155 коней. Сапіги (числом сім) 153 коня. Боговитиновичі (числом три) 125 коней. Немировичі (числом п'ять) 115 коней. Хребтовичі (числом п'ять) 112 коней. Кн. Збаражські й Вишневецькі (числом п'ять) 98 коней, і т. д.⁴⁶ Як бачимо, дуже небогато з так численних

⁴⁶ Інші хоруговні княжі а панські фамілії, менше заможні, були тоді такі: кн. Полубенські, Черторийські, Жеславські, Корецькі, Заславські, Четвертинські, Друцькі, Соколинські, Пронські, Жилинські, Збаражські, Вишневецькі, Крошинські, Лукомські, Полубенські, Свирські, Гедройтські (про них усіх див. вище), Одинцевичі, Микитиничі (пізнійші Головчинські, московські емігранти), кн. Більський (з звісною фамілії, що вернув на Литву), пани Костевичі, Паци, Немировичі і Немиричі, Довойни, Нарбутовичі, Сологуби, Солтани, Охмистровичі, Юндили, Чижі, Монтигирдовичі, Горностаї, Копті, Цибульки, Завиші, Носиловські, Щитовичі, Семашковичі, Сирпутевичі, Тишковичі, Комаєвські, Шишковичі, Загоровські, Ляцькі, Вольські, Ясенські,

княжих родів, Гедиминовичів і інших, дорівнювало панським — руським і особливо литовським фаміліям!

Щоб оцінити значіння поданих чисел, треба знати, що устава 1528 р. постановляла таку норму: що на війну має посилати ся оден кінь з вісьми служб, то значить з вісьми більших господарств селянських: на таку службу складало ся звичайно кілька менших господарств, розмір її бував ріжний, в залежности від доходности й інших ріжних обставин, але норма вироблена пізнійше може дати приблизне зрозуміння про неї: в службі рахували десять литовських волок, кожда по 30 моргів, Таким чином маєтність, що ставила 100 коней, могла обіймати коло 250 тисяч моргів управної землі!..

Територіально взявши, головним гніздом княжих магнатських родів була Волинь, панських — властива Литва й німанська Русь, Ті панські литовські роди, в сумі взявши, були можнійші, але релятивно беручи Волинь була найбільше панською, аристократичною провінцією в князівства — вона аж кишіла тими другорядними магнатськими і дрібнішими князівськими родами,

Корицькі, Веселовські (крім того ще кілька біскупів — їх не вчислюю.

так що дрібної шляхетської власности і маєтностей державних тут в порівнянню з ними було незвичайно мало. Тут сиділи кн. Острозькі, Сангушки, Черторийські, Дубровицькі, Збараські, Вишневецькі, Порицькі і Воронецькі, Четвертинські, Жеславські, Корецькі, Сокольські, Курцевичі, Козеки, Головні, Мосальські, Буремські, Дольські, Кропотки, Ружинські, Любецькі, Велицькі, заможні панські роди Боговитинів, Монтовтів, Кирдеїв, Загоровських, Семашків, Гулевичів, Чапличів, Козинських, Бабинських і т. и.⁴⁷ Сі фамілії ставили коло трох четвертин всього війська, яке посилала Волинська земля — звиш 900 коней, тимчасом як всі иньші властителі, числом понад 200, посилали в сумі трохи більше як 300.

На Побужу — в Берестейщині й на Підляшу було більше розвинене дрібне шляхетське володінне. Особливо Підляше, і тут найбільше повіт Більський — були доменом дрібної шляхетської власности: Більський повіт ставив не сповна 700 коней від близько 2000 властителів, Дорогичинський звиш 700 від близько півтретяста властителів, Мельницький понад 100 від 36 родин,

⁴⁷ Див. нпр. попис Волинської землі — Archiwum Sanguszków III с. 323, реєстри волинських князів і панів в люстрації 1545 р. — Zródła dziejowe VII с. 20–2, 92.

не рахуючи кількох, що не мали підданих, Берестейський 165 коней від 106 власителів. Були тут також свої можливі роди й більші маєтки — як Немирів-Грималичів, Кишків, Хребтовичів, Сапігів, Федьковичів, Гороновських, і сторонніх панів — як Боговитинів, Сангушків, Сопігів — в Берестейським, Радивилів на Підлясю. Сусіднє князівство Кобринське (виділене з старої Берестейської землі), коли вигас рід кн. Кобринських, потомків Федора Ольгердовича, і в мужеськім (1490) і в женськім коліні (1519), і воно вернуло ся до в. князя — стало доменом дрібного боярського і селянського володіння, так само як і Пинське князівство по смерті останнього свого князя († 1521). По попису 1528 року 38 кобринських бояр посилали 97 коней, 89 пинських — 102 коні.

Північна Київщина, поліська була гніздом дрібного боярства. В полудневій і західнополудневій Київщині, так само й на Задніпровю були великі лятіфундії, але вони не мали значіння по спустошеннях Менглі-герая. В 30-х рр. XVI в. в Київщині не бачимо ні одного хоруговного рода (не рахуючи волостей деяких сторонніх панів — нпр. Звягольської й Чуднівської волости кн. Острозьких). Не бракувало тут одначе своїх значних і заможних родів, княжих як Капусти, давнійше — Звягольські й Глинські (перші

вимерли, другі — емігрували по звістній пригоді), панських як Дашковичі, Горностаї, Кміти, Полововичі, Байбузи і т. и., але маєтности їх були тепер малодоходні. Теж саме треба сказати й про Браславщину — повіти Винницький і Браславський (Звенигородський лежав пустою). Виключивши маєтности декотрих сторонніх панів (Горностаїв, Кмит) тутешні навіть «старші земляне» не могли рівняти ся з середніми властителями иньших земель, не кажучи вже про «подлїйших», котрих ті старші «братею собѢ не менують, ани знають, оттоль суть». Дарма, що сі «подлїйші» держали часом такі страшні простори землі, що вони пів віка пізнійше стали підставою магнатських фортун. Але тепер вони були пусті, або майже пусті⁴⁸.

Вернімось до магнатства. Сама вже велика земельна власність, зібрана в такій масі в його руках, мусіла дати йому велике значіннє. При аристократичнім же складі в. кн. Литовського ся земельна аристократія вповні опанувала державу. Вона була заразом і служебною: всі вищі посади були в руках тих богатих родів, що займали їх з дідів і батьків, і *homines novi* з'являють ся тут в незначнім числі, та й то звичайно се люде вже богаті, що встигли доробити ся маєтку, а заразом

⁴⁸ Zródła dziejowe VI s. 115, 126.

своїми здібностями вміли звернути на себе увагу правительства. Переглядаючи реєстри вищих урядників, ми стрічаємо все тіж самі роди, що з інших джерел звістні нам як люде богаті і можли, родовиті, члени чільніших родів в. кн. Литовського.

Так нпр. в 1530-х рр., з котрих маємо ми викази хоруговних фамілій і їх, так би сказати, маєткової вартости, ми стрічаємо на вищих урядах центральної й двірської управи в. кн. Литовського таких осіб: на гетьманстві великім бачимо Конст. Острозького, потім Юрія Радивиля, що перед тим був гетьманом дворним, — по нїм на гетьманство дворне прийшов Андрій Немирович; на канцлерстві Ольбрахт Гашговт; маршалком земським був Ян Заберезинський, маршалком дворним тойже Юрій Радивил; підскарбїм земським Іван Горностаї, підскарбїм дворним Іван Стретович. На урядах провінціональних (вчисляю їх більше меньше в порядку ранги) ⁴⁹ — на воєводстві виленським Ольбрахт Гашговт, на каштелянстві — Юрій Радивил, на воєводстві троцьким Ян

⁴⁹ Докладно означений порядок ранг литовських сенаторів був означений уже пізнійше, в переддень Люблинської унії. Про порядок титулів в радї в. кн. Литовського в першій половині XVI в. див. у Любавского Сеймъ с. 344.

Заберезинський, на каштелянстві троцьким і
заразом на старостві жмудським Станіслав
Кезгайло, воєводою київським був Андрій
Немирович, старостою луцьким кн. Федір
Чорторийський, воєводою полоцьким Петро Кишка,
старостою городенським Юрій Радивил, воєводою
новгородським Станіслав Ольбрахтович Гаштовт,
витебським Ян Глібович, підляським Іван Сопіга⁵⁰.

І так переглянувши тих кільканадцять
найвищих урядів держави знайшли ми скрізь членів
тих родин, що вже звістні нам як найбільше
заможні й родовиті. Виїмок знайшов ся тільки оден
— той Стретович, що його ми не бачили між
хоруговними панами; він також не був одначе homo
novus — його батько був підскарбім також, а
зрештою се галузь досить родовитої й заможної
фамілії Солтанів.

Потягнім ще далі свій перегляд. Гляньмо по
другорядним урядам намістників і старост повітів
(на сей раз займемо ся тільки українськими) — і ми
бачимо те саме явище. Маршалком Волинської
землі був в тім часі кн. Федір Сангушкович,
старостою володимирським другий Сангушкович
— Андрій, і по нїм той Сангушкович Федір;

⁵⁰ Див. каталоги урядів у Вольфа Senatorowie і у
Бонецкого Poczet rodów, sub vocibus.

старостою кременецьким і житомирським — Ян кн. литовський, біскуп виленський (нешлюбний син в. кн. Жигимонта); старостою берестейським Ол. Ходкевич, дорогичинським Петро Кишка, більським Ольбрахт Гаштовт, мельницьким Немира Грималич, brasлавським і винницьким Константин Острозький, по нїм його син Іля, овруцьким Михайло Халецький, канївським і черкаським Остафій Дашкович⁵¹. Отже і тут, на кільканадцяти другорядних урядах знаходимо в переважнім числі членів тихже магнатських родів. Халецький і Дашкович хоч не належали до фамілій хоруговних, були також з родин панських. Халецькі були з бояр черниговських, і сей староста овруцький по перепису 1528 р. ставив поважну цифру 16 коней. Дашковичі належали до чільніших київських фамілій і мали там великі маєтності, тільки по тодішніх часах мало доходні, бо порожні.

Сей для прикладу зроблений перегляд урядів з 1530-х рр. може дати нам загальне зрозумінне, з кого складали ся вищі урядничі верстви в. кн. Литовського. З незначними виїмками були се ті багаті земельні магнати, що з рода в род держали ся на сих урядових верхах. Вони збирали в своїх руках дуже часто по кілька таких урядів, до того рїжні

⁵¹ Див. каталоги у Бонецького оп. с.

держави, що служили їм джерелами доходів, і часом дідично освоювали певні, навіть дуже значні уряди. Так нпр. у Радивилів дідичним було воєводство виленське, у Кезгайловичів староство жмудське, Сангушки опанували вищі волинські уряди, й т. и.⁵² Певні права на вищі уряди, які давало сим магнатам їх походження, признавали ся вітверю й урядом: не раз надаючи певний високий уряд, в. кн. мотивує се заслугами батька сього кандидата⁵³ і т. и.

Держачи в своїх руках, з батька на сина, всі вищі уряди держави, магнати держали в своїх руках і раду в. князівства, а з нею й загальну управу в. князівства, бо рада була разом і сенатом і комітетом міністрів і навіть регенцією, в неприсутности в. князя. Займаючи вищі уряди, члени магнатських родів тим самим входили в склад ради. Але на тім не кінець — декотрі

⁵² Нпр. з Сангушками: в середині XV в. був Олександр Сангушко старостою володимирським, його син Андрій — старостою володимирським і маршалком волинським, внуки: Андрій старостою луцьким, Федір старостою володимирським і маршалком волинським, Роман — старостою brasлавським і винницьким, і т. и.

⁵³ Кілька прикладів того, з невиданих документів, наводить Любавский, Сеймъ с. 348.

чільніші магнатські роди (на жаль, досі не висліджено — котрі саме) мали право засідати в раді в. князівства навіть незалежно від урядів — хоч би й ніякого сенаторського уряду не займали. Здається, що ця привілеія одначе з часом вийшла з уживання, але в декотрих родах вона додержала ся до кінця: звітна річ, як кн. Слуцькі вже по Люблинській унії, під час безкоролівя по смерти Жигимонта Августа домагали ся собі місця в сенаті на тій підставі, що їм завсїди належало місце в раді в. князівства⁵⁴.

Взагалі окрім фактичного значіння, яке давало магнатству його велика земельна власність і богацтво та високі посади, не бракувало йому й певних правно признаних прерогатив. Полишаючи на боці се право на місця в раді, бо його, очевидно, мали тільки найчільніші фамілії між сею аристократією, були й инші, признані більшому кругу магнатських родин. Одно таке ми бачили — право висилати свої «почти» осібно від повітових полків, під хоругвою своєї фамілії, або своєю

⁵⁴ Orzelski Bezkrólewie I с. 92-3, 104, Bielski с. 1240. Ожельский каже, що литовські відпоручники заперечували право слуцьких князів, але з актів видно, що вони таки дійсно займали місце в раді — нпр. Archiwum Sanguszków III с. 312 (Любавский вказує ще кілька актів — с. 335, але з поданих у нього чисел книг і аркушів не багато довідаєш ся).

особистою. Ся привілеія була розтягнена на магнатів взагалі не скорше десь як в середині XV в.; в оповіданню Длугоша про литовське військо під Грінвальдом ми бачимо в нїм самі тільки хоругви князїв-володарів і повітів⁵⁵. Вона мала своє практичне значінне, бо виймала панські «почти» з під зверхности й компетенції повітових хорунжих або старост, ощаджувала час при виправі тих почтів, бо вони мали йти просто на головний попис, не ставлячи ся в повіті, й т. и.

Далеко ціннійша ще була иньша привілеія: магнатські роди не підлягали юрисдикції провінціональній, а просто суду в. князя й його ради, у всіх справах. Се право їх було признане й першим Статутом: князі й пани, «которые не судятся у поветех», мали позивати ся «господарськими позвами», на суд великого князя, що в неприсутности в. князя судили пани-рада на осібних, щорічних судових «роках» у Вильні⁵⁶. Коли в 50-х рр. XVI в. оден з Сопігів був запізвав свого брата перед городенський суд, запізваний заявив, що він не обовязаний перед сим судом

⁵⁵ Длугош т. IV с. 41-2, див. про се у Любавского Сеймъ с. 474 і далі.

⁵⁶ Статут 1529 р. розділ VI артикул 4 і 6.

відповідати, «з тих причин, що вони з предків своїх «не єсть поветницы; в кождих земських річах: «о войны и о серебщизны и о иншиє речи, особливые речи господарские до домовъ Сопежиныхъ завжды писаныи бывають отъ господара его милости», і відкликував ся до пам'яті всіх присутних, що Сопігів ніколи не суджено «криме комисей господарскихъ»⁵⁷. Ся привілеія, неважаючи на опозицію рядової шляхти, додержала ся до загальної реформи литовського судівництва — в 1564 р. Кого вона обіймала — котрі роди не належали до «повітників», се не висліджено, і докладно, певно, й не буде висліджено, але можна з всякою правдоподібністю сказати, що круг тих «не-повітників» з кругом хоруговних княжат і панів не сходив ся — то значить не кождий хоруговний пан мав сю судову привілею, і навпаки.

Взагалі ті всякі фактичні й правні привілеї магнатства не творили певної цілости з певним виразно означеним привілеюваним кругом осіб чи родів, в своїх правах одностайним і від иньших суспільних кругів виразно відграниченим. Одні групи магнатських родів користали з більшого

⁵⁷ Акты Виленской комиссии т. XXI ч. 553. Знести сю привілею просила не раз рядова шляхта на соймах в 50-х рр., але в. князь не згоджував ся.

числа прерогатив, інші з меншого, і різними переходовими групами й правами лучилися з ширшими кругами шляхти-бояр. Певна особа, завдяки довголітній, успішній службі, приходила в раду в. кн. Литовського, хоч не належала до хоруговних панів; певна родовита фамілія, задержавши судові прерогативи, бідніла й переставала користати з права ставити свої почти під осібною хоругвою, тратила своє місце в раді, й т. и. Магнатство, не вважаючи на свої прерогативи, все таки зіставалося не більше як горішнім поясом шляхетської верстви, вповні не відграниченим від неї, — так само як шляхецтво довго не було відграничене докладно від верств служебних, півпривілегованих. Тільки суспільна еволюція в князівства пішла різними дорогами в першому і в другому разі, прийшла до докладнішого відграничення шляхетської верстви від низших, не шляхецьких, і до зрівняння з магнатами, розуміється — зрівняння правного, а не фактичного. В другій половині XVI в. магнати стратили свої судові привілеї, свої родові міста в раді в. кн. Литовського, але розуміється — не свої фактичні впливи в управі держави і провінціоноальнім життю, не свої впливи й перевагу над рядовою шляхтою, яку давали їм богацтво і велика земельна власність.

Такі впливи й перевагу над рядовою шляхтою, розуміється, мали все й магнати руських земель

польської Корони. Тут також була сильна магнатська верства — верства, що ще зміцнилася, коли інкорпорація 1569 р. відкрила її нові українські займанщини і тут розпаношилися сі «королята», що не знали над собою ніякої влади і з гори дивилися на рядову шляхту. Але правних привілеїв не знали вони і перед інкорпорацією так само як і по ній.

Князів таких як в землях в. кн. Литовського тут не було. То значить були одиниці, як виїмки, але не було групи, верстви. Польська суспільність була дуже ворожа княжому володінню: чи був тут страх, що воно може повести до роздроблення території держави, чи може неохота магнатів, що не хотіли мати в князях конкурентів при розділі урядів і держав, тяжко сказати. Уже в кошицькій привілею 1374 р. маємо застереження, що ніякий замок в Польщі не буде даний в державу чи управу, на якийсь час чи на все, ніякому князю або потомку княжої династії. Такі ж зобов'язання були видані Ядвігою й Ягайлом при останнім прилученню Галичини до Польщі, в 1387-9 рр.: «від Польської корони не відлучати, в руки якого будь князя не передавати, ані не наставляти їм старостою князя або потомка княжої династії, тільки Поляка або Русина з шляхетського роду». Подібне забезпечення, коли вірити Длугошу, було видано також і Подільській землі в перших роках XV в., по

Свидригайловім повстанню⁵⁸.

Чи подиктовані були сі забезпечення від князів місцевими людьми, чи польськими політиками, що окружали Ядвігу й Ягайла, годі сказати, але в кождім разі серед тих остатніх така тенденція була, і Ягайло, видаючи свої загальні привилеї 1425, 1429, 1433 р., все мусів приобіцювати, що не буде давати ніяких замків в державу «князям або потомкам княжих родів»⁵⁹. Тож Ягайло, хоч сам виріс серед практики княжих держав і володінь, мусів з такою тенденцією числити ся. Звістно нам, що наданне Поділя Спиткови на княжім праві обудило як найсильніше незадоволенне на краківськім дворі. Коли тут ще можна підозрівати иньші причини

⁵⁸ Akta grodzkie i ziemskie VII ч. 19 — привилей Ядвіги для Перемишльської землі, III ч. 50 — Ягайла для м. Львова. Про подільський — Длугош III с. 561 (підр. 1404); привилея такого не маємо, Прохаска (Podole lennem Korony с. 271) думає, що звістка Длугоша опираєть ся тільки на документі Кердеєвича 1402 р. — Codex epist. s. XV т. II ч. 26, але тоді треба б припустити, що се Ягайлове з'обовязанне про князів: quod castra et terram Podoliae nulli principī, sed tantum uni ex Polonis militi in tenutam committeret, Длугош від першої до останньої букви виб्रेхав, бо в документі Кердеєвича про те ані згадки.

⁵⁹ Codex epist. saec. XV т. II ч. 149, 177 і 212 §. 5.

незадоволення, то маємо иньший, ще виразнійший епізод — коли міністри Ягайла спротивили ся його заміру дати Пілецкому, свому пасербу від третьої жінки, Ярослав на княжім праві, і змусили його залишити сей плян⁶⁰. І коли Ягайло таки роздавав в руських землях Корони польської волости на княжім праві, то можна з усякою правдоподібністю сказати, що все таки він на тім пункті вязав ся супроти неохоти польських правительственних кругів, а без того роздавав би їх далеко частійше.

Що до сих надань, полишаю на боці наданне «на княжім праві» Поділя Спиткови, і таке ж пізнійше наданне Поділя Свитригайлови — бо як я поясняв ⁶¹, Ягайло надавав Поділе, по всякій очевидности, як землю в. кн. Литовського, а не коронну, — так само як і землю Дорогичинську Янушу мазовецькому. Але той сам Свитригайло дістав від Ягайла також Городок під Львовом і деякі иньші маєтности; Федор Любартович, а по нїм Зємовіг мазовецький — землю Жидачівську⁶². Се

⁶⁰ Длугош т. IV с. 258 (р. 1420); Длугош зве се наданне графством, *comitatus*, але назва тут має мале значінне.

⁶¹ Див. т. IV с. 151.

⁶² Див. т. IV с. 147 і 194 і примітка 195 1); наданне Жидачівщини Зємовігу — *Mateyały Прохаски* ч. 75.

були порушення тих з'обов'язань, даних Ягайлом, але подиктовані вимогами вищої політики. Місцевих династій від тих князів не пішло.

Не розгалузили ся й деякі інші княжі роди, що різними дорогами осідали в галицьких землях. Нпр. оден з князів Незвизьких, діставши за жінкою — з роду Бибельських, маєтності в Перемищині, осів тут, в середині XV в. і прийняв назву кн. Передільницького від с. Передільниці⁶³; кн. Михайло Гольшанський, діставши маєтності за жінкою в Галицькій землі, також осів тут⁶⁴; пізнійше володіли великими маєтностями в Галичині Острозькі, і т. и. Але їх було мало — були се одиниці, що не творили ніякої групи.

Великі магнатські маєтки й впливові фамілії творять ся тут уже в XIV–XV в. — як Мельштинські («з Мельштина»), властителі Ланцута, Переворська й Ярослава, тому звані Ярославським; Бучацкі, що мали величезні маєтки на Поділю⁶⁵ й держали його управу в своїх руках в

⁶³ Про нього див. у Вольфа *sub voce*, і мою статью в Записках т. 48.

⁶⁴ Див. *Akta gr. i ziem.* XII ч. 807.

⁶⁵ Див. поділ їх маєтностей в 1469 р. — *A. g. V. i z. ч. XII.*

середині XV в.; Одровонжі, що мали величезні маєтки на Русі Галицькій й держали в заставах цілий ряд тутешніх староств в XV в., та з часта засідали на найвищих урядах, особливо воєводи руського, і т. и. Але й вони не зложили ся в якусь компактну верству, не кажучи вже про якісь формальні, правні привилеї.

Шляхецька верства в в. кн. Литовським: воєнна служба як її підстава, практика земельних надань й її походженне, формованне воєнно-служебної верстви, переходи на боярську службу з інших верств, бояре путні, слуги панцирні, замкові, ординські. Проби обмеження боярської верстви — привилей 1387 р. і Городельський, тенденції правительства і їх невдача, зрівнянне православних — привилей 1432 і 1434 р., формальне знесення городельських постанов в 1563 р. Брак критеріїв шляхецтва. Розширенне шляхецьких вільностей в прив. 1447 і пізнійших. Постанови провінціальних привилеїв, кодифікація шляхетських прав в л. Статуті, шляхетський характер статутного права — першого і другого статута. Заходи коло обмеження шляхецької верстви — термінологія: бояре, земляне, шляхта.

Критерій надання шляхецтва. Критерій давности, сортування боярства. Сформованне шляхетської верстви. Польські впливи на сформованне шляхецтва в в. кн. Литовським. Відміни литовського шляхецтва від коронного: служебність, обмеження в правах володіння і еманципація шляхецького землеволодіння та знесення обмежень. Нормування воєнної служби. Інші обов'язки. Реформи середини XVI в., знесення прерогатив аристократії

Тойже брак одноцільности й виразних класових границь, який бачили ми в магнатській верстві, характеризує й шляхетську верству в в. кн. Литовського. Тільки для шляхецтва і його відграничення литовське законодавство мало готовий взірець в польським праві, і воно дійсно послужило взірцем для нього та рішучо вплинуло на сформованне шляхетської верстви в князівства⁶⁶.

Як основним принципом для магнатської верстви в в. кн. Литовського служило багатство, чи то

⁶⁶ До історії шляхетської верстви в в. княз. Литовського див. особливо Любавського Сеймъ гл. V, також Обл. дѣленіе с. 534 і далі, В.-Будановъ Крестьянское землевладѣніе с. 27 і далі, Леонтовичъ Панській дворъ.

більша земельна власність, так для шляхетської таким принципом послужила тут воєнна служба.

Я вже підносив, що воєнна служба була альфою й омегою постулятів, які правительство в. кн. Литовського ставило своїй суспільности. В сім напрямі старало ся воно можливо використати її й для сеї потреби готове було, не вважаючи на свій консерватизм, досить безцеремонно нагинати давнійшу практику.

В старій Руси, як ми знаємо⁶⁷, правительство розпоряджало воєнною силою двох родів; постійним княжим військом — дружиною, що мала удержанне від князя й від своєї служби та була завсіди готовою до услуг князеві, і загальним походом землі, що зберав ся в важнійших хвилях, за згодою чи *cum tacito consensu* землі. В тих землях, де руський державний устрій дожив до часів литовської окупації, княжі дружини, чи лишивши ся в службі своїх давнійших князів, чи діставши нового князя — з литовської династії, стали сповняти воєнні обовязки в. кн. Литовському: на поклик великого князя місцеві князі висилали свої дружини. Але сих невеликих дружин не ставало на потреби в. кн. Литовського. Вічно на воєнній стопі, вічно загрожене, і то від кількох фронтів, вічно в

⁶⁷ Див. т. III с. 284 і далі.

війні, воно потребувало війська багато і то здатного до далеких походів. Удержувати значнійші дружини в своїй службі в. кн. не могли: наслідком дуже слабкої фінансової організації і бідности держави на гроші, не ставало їм на се засобів. Земський же похід староруських часів був непридатний для потреб нової держави: такий похід зберав ся тільки в потребі своєї землі й не здатний був для далеких і довгих походів, на границю литовсько-німецьку або московську⁶⁸.

І от під впливом таких потреб і обставин утворюєть ся в в. князівстві нова організація воєнної служби. Правительство всіх заможнійших людей притягає до воєнної служби. Їх иньші подати й обовязки переміняє воно на обовязок висилати, на кожде візванне правительства, одного чи більше кінних вояків, — відповідно до заможности, инакше сказавши — відповідно до доходности їх земельних маєтностей, бо як показчик сеї

⁶⁸ На сю обставину й її значінне в суспільній еволюції в. князівства звернув увагу Довнар-Запольский (Госуд. хозяйство с. 10). Тільки він безпотрібно кладе натиск на те, що правительству треба. було кінного війська. Земські походи в давній Русі були кінні — пригадати хоч би подробиці київської революції 1068 р. Але се земське військо не обовязане було до походів в справах, що безпосередно не дотикали землі, й нездатне було до далеких і частих походів.

заможности, як підставу сього воєнного обов'язку взято власність земельну.

Передо всім в сю категорію мусіли увійти більші земельні властителі — земські бояре, і вони дали своє боярське ім'я цілій сій верстві в. князівства, цілому класу обов'язаних воєнною службою властителів земель. Але на них не скінчило ся. Великі князі, змагаючи до можливого збільшення сеї верстви, притягали до обов'язку воєнної служби заможніших селян. Вони складали по кілька дрібніших господарств на одну службу і вкладали на їх обов'язок посилати спільними силами, в заміну иньших обов'язків, одного кінного вояка. Або передавали певній особі права на датки й повинности кількох селянських господарств, що дотепер поносили їх на користь держави, — «надавали» по тодішній недокладній термінології, сих людей тій особі, а на неї в заміну клали обов'язок посилати до війська одного чи більше вояків. Надавали землі неоселі з обов'язком воєнної служби і т. и.

За браком матеріалу з переходових часів — XIII–XIV в. трудно сказати, скільки було в тім нового, підданого потребами в. кн. Литовського, і давнішого, переданого староруською практикою й тільки змодифікованого в в. князівстві. Справа обертаєть ся коло способів удержання дружини. Ми знаємо, що дружина удержувала ся доходами з

урядів або грошима та натураліями з княжих доходів⁶⁹. Чи додержали ся сї способи до самої литовської окупації, чи може уже перед нею в руських землях зачали практикувати винагороджуваннє за воєнну службу земельними державами або наданнями доходів з людности певних територій? Та обставина, що в тїм самім часї, як бачимо, привязувано воєнну службу до земельних надань та держав в землях давньої Руської держави і під зверхністю литовською і під польською і в в. кн. Московськїм, робить дуже привабним таке припущеннє. Але що яких небудь виразнїйших вказівок з часів руського державного права на таку практику надань не маємо, тож і дальше здогадів про її можливість іти не можемо.

Як би там не було з староруськими порядками, в в. кн. Литовськїм уставляєть ся принцип воєнної служби з землі. Сим обовязком обложена вся земельна, хоч трохи більша власність, з виїмком тільки земель церковних; з сим обовязком роздає правительство нові землі. Земельними наданнями й державами оплачує правительство взагалї всяку службу, і оплати

⁶⁹ Див. т. III с. 286, 329. В сїй справі ще полеміка моя з проф. Линниченком в Извѣстіях отд. рус. яз. за 1904 р. кн. I і IV.

доходам з ріжних регалій трапляють ся далеко рідше, а ще рідше — річні пенсії грошеві, т. з. юргельти (Jahrgeld), бо скарб вел. князя ніколи не мав досить готових грошей, зрештою віддаючи як заплату земельні держави, ошаджував кошти їх адміністрації.

Суспільно-політичний устрій в. князівства взагалі мав сильно зазначений, з гори до долини консеквентно переведений характер служебний (dienstpflichtig). Почавши від князів-володарів і до селян всі несуть на собі службу — чи посередно правительству, державі, чи свому зверхнику, що дає правительству якийсь еквівалент за сі служби, які на свою користь від нього дістав. Воєнна служба, яку несе боярин правительству, заступає инакші служби чи податки, які б віддавала його маєтність правительству, коли б він з неї служби не відбував. І хоч служити з свого ґрунту військову службу уважало ся і більше гоноровим, і може — вигіднішим, лекшим, ніж платити чинш, або давати натуралії, т. зв. «дякло» (annona ducalis), чи сповняти якісь инші служби — ловецьку, чи сторожеву, чи пушкарську приміром, одначе й воєнна служба була тяжка і зрівноважувала сі вигоди досить значно, так що перенесенне таких земель чиншових чи служебних чи тяглих на «службу боярську» і навпаки було річею досить звичайною, було заміною обовязків, а не ласкою чи

деградацією, — аж поки привілегії, щедро роздавані воєнно-служебній верстві, за прикладом Польщі, не зробили її дійсно привілеюваною верствою, — й тоді показала ся потреба, в інтересах самої держави, поставити якісь докладні границі сій верстві.

В документах можна чимало знайти вказівок на те, як переносили ся на службу боярську властителі й землі иньших категорій. Так нпр. предки землян Собнів і Головенків з Городища на Підлясю були Витовтом увільнені від повнення городової служби разом з тяглими людьми, від «порубів» (участи в селянських датках) і дякла і натомість дістали обовязок «однымъ конемъ на войну ходить, какъ и инши бояре ходять». Той же Витовт предків бояр з Жорославської волости «оть тяглоє служби вызволилъ, а казалъ имъ служити службою воєнною». Князь київський Олелько «потвердив к бояромъ» слугу чорнобильського замку Ларивона Велавського: «не надобе ему намъ з слугами службы служити а поплатовъ платити и иныхъ никоторыхъ пошлинъ въ Чернобыли: подводами, ни стеречи, — служити ему служба з бояры». Предок землян пинських Пархвеновичів служив службу золотарську й пушкарську, але перенесений був на службу боярську, і т. и. ⁷⁰

⁷⁰ Мої: Кілька київських документів XV–XVI в. ч. 1 (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XI). Ревизія пуць с. 226.

Навіть розмірно пізно, в першій половині XVI в. трапляли ся перенесення тяглих людей і слуг на боярську службу: так 1514 р. київський слуга Ларивон Станкевич просив в. князя визволити його батька й братів від тяглої служби й перенести їх на «службу земскую» (воєнну) — «они дей люди достаточнии, могутъ гараздъ службу земскую заступовати». і в. князь переніс дійсно тих трох свояків його з їх тяглих служб на службу боярську, замінивши «дякла й дачки» земською службою «у трох зброях достаточних» «какъ и инымъ подданымъ нашимъ шляхтѣ розказали есмо къ службе нашей достаточне се мети»⁷¹.

Подібно переносили ся на боярську службу землі, що несли на собі инакші обов'язки: в. кн. Казимир надає нпр. на боярську землю Дробовищину, що перед тим несла службу ловецьку; в. кн. Олександр надає дяку селянський ґрунт, що платив давнїйше чинш, 6 грошей, на земську службу, і т. и.⁷² Здаєть ся, що такі

Виривки з невиданих актів у Любавського Сеймъ с. 432- 3, Област. дѣленіє с. 541.

⁷¹ Любавській Сеймъ с. 433.

⁷² Документи архива юстиції с. 10, Любавській Областное дѣленіє с. 544-5.

переводи на боярську службу чинили ся не тільки в князем і місцевими князями, але й старостами, судячи з нормовання Жомоїтської шляхти, зробленої на соймі 1557 р.⁷³ Зрештою старостинське надання землі взагалі часто ставало підставою для боярської служби⁷⁴.

Бували й противні випадки — коли бояре, сприкривши собі військову службу, або що частійше — збіднівши, переходили або переводили ся на інші обов'язки. Особливо чуємо про такі факти з тої нагоди, коли потомки таких zdegradованих бояр старали ся вернути ся назад на боярську службу. Так нпр. пинський боярський син Лозич просив княгиню зняти з нього обов'язки слуги й перевести його на боярську службу, і княгиня, переконавши ся, що він з роду «бояринъ есть, як который», увільнила його від дачок і сторожі: отже перед нами боярський рід, що підупавши, перейшов був на становище слуги, і потім, змігши ся, знову вернув ся на боярську службу⁷⁵. В Жомоїтській землі багато бояр

⁷³ Акты Зап. Россіи III с. 88.

⁷⁴ Див. В.-Буданова op. c. c. 29.

⁷⁵ Ревизія пуць с. 282.

збіднівши зійшло на селянське становище й селянську службу, так що за в. кн. Жигимонта(1522) в сій справі було переведене спеціальне слідство⁷⁶.

Такий перехід можуть ілюструвати також надання боярам селянських ґрунтів з обов'язком давати дякло або служити якусь инакшу (селянську) службу. Сі селянські обов'язки такий боярин мав відбувати тільки в додатку до своєї боярської служби: так двоє земян більських дістають від в. кн. Жигимонта дві селянські служби (жеребья), з обов'язком давати медову дань і дякло та служити «земську службу»⁷⁷; але часом вони сходили при тім зовсім на селян і переставали нести боярську службу.

Особливо улекшувало перехід з селянської верстви в боярство існування посередніх верств: бояр путних і слуг замкових. Боярами путними звали ся ті бояре, що сидючи на на ґрунтах боярських сповняли замість воєнної служби ріжні поручення («пути») замкової адміністрації; особливо часто уживано їх до курієрської служби

⁷⁶ Акты виленской комиссії т. XXIV ч. 19–21.

⁷⁷ Любавский оп. с. 435 (з невиданого докум.).

— возити листи⁷⁸. Очевидно, первісно, коли ще не надавало ся такої спеціальної важности воєнній службі як особливо почесній, така заміна воєнної служби путною не понижала гідности боярина — чи він уживав свого коня, аби сповняти якісь поручення намістника, чи їздив з ним в погоню за ворогом, і то тим більше, що в потребі уживано сих путних бояр і до воєнної служби⁷⁹. Тому сі бояре й

⁷⁸ Устава на волоки 1557 р., що переводила путних бояр в категорію селян, так описує їх обовязки: «которыхъ служба будетъ — ездити з листы нашими до дворов оному владови приясглыхъ, а с пенезми платовъ нашихъ до Вилни до скарбу и за кривьдами подданыхъ (зі скаргами?) колеею з росказанья владового ездити» (арт. 1).

⁷⁹ Так устава для дворів Виленського й Троцького воеводств 1529 р. виразно зве військову службу обовязком путних бояр: «боярове наши путныя и осочники, которыи зъ стародавна повинни войну служити и сѣна косити, также теж рыболовы, бортники, ковали и иншыи подданыи дворовъ нашихъ, которыѣ тяглою службы не служатъ, тыи будутъ повинни» і т. д. (Акты Зап. Россіи II с. 196). В описи Овруцького замка 1552 р.: «для доведання вестей гдеж колвекъ винни ехати бояре тамошние и слуги путныѣ; на погоню з старостою и его намѣстникомъ повинни ехати бояре тамошние ихъ и слуги путныѣ и мещане — Архивъ Югозап. Россіи IV I с. 40. Що більше, в тяжких обставинах правительство взивало путних бояр навіть до далеких походів — як нпр. підчас війни з Москвою в 1514 р... Акты Зап. Р. II с. 114.

задержали боярське імя. Але пізніше, в XVI в., стісняючи границі боярсько-шляхетської верстви, правительство, як побачимо, постаралося потягнути межу між боярством властивим і боярами пугними, зачислюючи сих остатніх до селянства, і тому вони в урядових актах XVI в. часто зуться вже не боярами, тільки слугами пугними.

Але перше ніж така границя між боярством воєннослужебним і боярством пугним була потягнена, сі пугні бояре служили переходовою степеню між верствами, боярською й селянською, зближаючи ся до селян-слуг, що сповняли різні замкові служби (сторожі, пушкарі, осочники, ловці, й т. и.), і дійсно потім трактувалися правительством зарівно з ними (нпр. в уставі двором виленським і троцьким⁸⁰).

З другого боку, з долини, зовсім зближалися до бояр вищі категорії селян, т. зв. слуги різних категорій — панцирні, замкові, ординські. Вони також уживалися в потребі до воєнної служби й увільнялися за свою службу зовсім або по часті від інших селянських обов'язків. Нпр. в Київському повіті була численна категорія слуг панцирних, що

⁸⁰ Див. попередню нотку.

мали заступати брак шляхти. Так з семи митрополичих сел «вихоживало люду панцерного (слугъ паньцерныхъ) на службу господарськую 146»; сі села були пустими під час люстрації 1552 р., але в інших бачимо ще «слугъ, которые на войну при воеводе ездять», «служать коньно, ездять на войну и на всякую дорогу при воеводе и при вряднику его». При Овруцькім замку були в значнім числі «слуги ордынские, которые повинны при послахъ и гонцахъ господарскихъ ездити до орды, и при старосте предся на службу господарськую конно и збройно ехати винны, а подводою и стацыею дають»⁸¹.

Очевидно, лише дуже тонка межа, в роді тіснійшої залежності від замкового уряду, та задержанне часом деяких побічних обов'язків, ділила сих і подібних слуг (а особливо тих панцирних) від боярства, і вони часом непримітно переходили в категорію бояр. Так та ж опись овруцького замка згадує: «бояре и слуги замковыє, которые передъ тымъ были слугами ордынскими, повѣдають себе вызволеными отъ господарей ихъ милости с тоє службы ордынское и мѣнячи себе быти шляхтичами». А що в категорію слуг

⁸¹ Архивъ Югозап. Россіи VIII с. 120–1, пор. 117–9, т. IV I с. 41–2.

переводили селян *brevi manu* самі державці⁸², то перехід сею дорогою з селянства до боярства був тим іще лекший.

При таких обставинах круги боярські мали всякі причини все більше розширяться, приймаючи все нові елементи з низших верств. В тім не було біди, доки боярство було тільки службою, і сю службу в потребі можна було перемінити на якусь иньшу. Але від коли воно стало привілеєю, і то діичною, таке розширення *in infinitum* кругів привілеюваних ставало шкідним для держави, і тому правительство заходило ся коло того, аби границю сих кругів докладно визначити.

Першим шляхетським привілеєм в князівства була грамота видана Ягайлом 1387 р., коли він хрестив Литву на католицтво. Грамота ся признавала всім *armigeris sive bojaris* в землях литовських (в тіснійшій значінню того слова), котрі вихрестили ся на латинство, такі гваранції: Вони мають безпечно володіти своїми маєтностями й розпоряджати ними свобідно, як шляхта польська. Можуть свобідно, по власній волі (себто — без

⁸² Нпр. в описи мозирського замка читаємо: «то суть слуги путные, которыхъ вчинилъ слугами панъ Михайло Гагинъ, державца первый мозирский, а передъ тымъ были тяглы» — Архивъ Югозап. Россіи VII I с. 625.

мішання влади) видавати за муж своїх доньок і своячок; так само вдови мають собою свобідно розпоряджати. Всякі натуральні повинности здійснюються з них окрім воєнної служби, себто обовязку ходити в походи власним коштом і брати участь, разом з своїми людьми, в погоні, — та обовязку будови замків: вони мають ставити нові замки, коли до того буде вівзвана вся литовська земля, й направляти старі⁸³.

Доповненням сього послужив городельський привилей 1413 р. — він вияснив і додав дещо в правах і вільностях, означених в попереднім привилею, нпр. що шляхтичі можуть розпоряджати ся свобідно своїми маєтностями, але за дозволом в. князя, що вони можуть в своїх маєтностях визначати віна й посаги, але видавати доньок і своячок своїх можуть тільки за католиків. В доповненні до обовязків згаданих в привилею 1387 р. ще пригадано обовязок давати дани, *tributa dare*. Але що найважнійше — привилей ще докладнійше означав круг привілегованих. Не досить було бути боярином і католиком, але треба ще дістати ся до певного герба, через надання вел. князя й адоптацію якогось польського шляхетського рода. Початок тому зробив Витовт при сїм наданню, давши

⁸³ Działyński Zbiór praw litewskich c. 1.

кількадесятьом литовським фаміліям польські герби, а польські пани видали загальну заяву, що вони приймають литовських панів до своїх гербів⁸⁴.

⁸⁴ Działyński с. 7, Kod. Polski Жищевського I ч. 162.

З наданням гербів городельським привилеєм зв'язується небезінтересний спір, що розвівся недавно в польській науковій літературі — чи мали Русини й Литвини герби, або печатні знаки перед тим, чи доперва від Поляків герби перейняли? Сю останню гадку боронив Пекосіньський, але вона викликала загальну опозицію. Розуміється, вона дійсно не стійна, оскільки мова йде про уживання знаків власности чи печатних — ми маємо їх прецінь уже на Володимирових монетах, а про печатки чуємо в трактатах з Візантією (див. мою рецензію праці Пекосіньського, як низше). Але опоненти взагалі більше орудували теоретичними аргументами, як студиями фактичного історичного й археологічного матеріалу літератури. Література: Piekosiński O dynastycznym szlachte polskiej pochodzeniu, 1888, 2 вид. 1896. Петрушевича Вопросы и отвѣты, Новий Галичанин, 1889 ч. 21-4, Яблоновського рецензія в Вислі 1891, замітка в Kwartaln. histor. 1898: W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej, тамже відповідь Пекосіньського і стаття Малецького Znaczenie unii horodelskiej w roku 1413 z punktu widzenia heraldycznego. Piekosiński O źródłach heraldyki ruskiej — Rozprawy wydz. hist. fil. т. XXXVIII; моя рецензія на се в т. 41 Записок.

В цитованій статі Малецький, аналізуючи городельський акт, між иньшим доводить, що він не обмежував так тіснійше шляхетської верстви в порівнянні з актом 1387; але його толкування досить натягнені.

Мета цих привилеїв ясна; Ягайло і Витовт хотіли утворити особну привілеговану верству з литовських католицьких фамілій і тими привілежними привязати їх до унії з Польщею, до Польщі, зробити оборонцями польсько-литовських звязків. Адаптація литовських фамілій польськими шляхетськими родами служила мов би дальшим розвоєм інкорпорації Польщі земель в. кн. Литовського. В суспільнім устрою в. кн. Литовського се мало б привести до таких наслідків, що утворила ся б вища привілегована верства з литовських панів і бояр гербових, «клейнотників», як казали потім, докладно відграничена великокнязівськими нобілітаціями, і супроти неї боярство руської народности й віри мало стати на низшім степені, як верства півпривілегована.

Сї пляни однак розвіяла реакція руських елементів зараз по смерті Витовта. Хоч руським князям і боярам не удало ся здобути пановання в в. князівстві для руських князівсько-панських елементів, не удало ся осягти перевагу над елементами литовсько-католицькими, але сильне їх виступленне змусило заступників литовського елемента до компромісу. Висаджуючи на великокнязівський стіл Жигимонта Кейстуовича, в осени 1432 р., Ягайлові відпоручники, як ми вже

знаємо ⁸⁵, видали іменем короля грамоту, де потверджуючи свободи литовської шляхти (властиво згадується тільки свобода розпорядження маєтностями, а зрештою іде мова про обов'язки шляхти), вони, з огляду що при попередніх наданнях «князі, бояре, шляхта й обивателі-Русини, як здавалося, були виключені з тих ласк, свобод і привілеїв», — розтягають тепер ті привілеї і на тих князів, шляхту і бояр Русинів⁸⁶, «аби з того на далі не виходило якогось розділу або розбрату між тими народами». Від тепер литовські роди можуть приймати Русинів до своїх, від Поляків прийнятих гербів, з тим лише, що наперед мають на се мати позволеннє від своїх польських одногербовників⁸⁷.

Сей привилей для повної правосильности мусів бути ще ствердженням королівською печатєю. Чи наступило се ствердження, нам не звісно, але

⁸⁵ Див. т. IV с. 180.

⁸⁶ *predictos principes, nobiles et boiaros Ruthenorum eisdem graciis et libertatibus, privilegiis et commodis gaudere et utifruī volumus, quibus principes, nobiles et boiari Lithvanie potiuntur et fruuntur.*

⁸⁷ *Codex epist. saec. XV т. III с. 522.*

рівноправність руської шляхти з литовською на пункті клясових шляхетських прав стала річею в законодатній сфері прийнятою⁸⁸. В. кн. Жигимонт, видаючи півтора року пізніше свій привилей шляхті в. кн. Литовському, повторяє з грамоти 1432 р. застереження про розділ між народом литовським і руським⁸⁹ та розтягав всі вичислені в тім привилею свободи зарівно на князів і бояр як литовських так і руських. Не скасованим зістало ся лише ограниченне городельського привилею що до виключного права католиків на державні уряди⁹⁰.

Сей привилей Жигимонта, 6/V 144, становить дальший крок на дорозі розвою шляхетських свобод. Він повторяє з попередніх привилеїв (1387 і 1413) постанови про права свободного розпорядження маєтностями і про обовязки бояр і

⁸⁸ Про питання правосильности його: W. Czermak, Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie — Rozprawy wyd. hist. т. 44, і рецензія моя в т. 53 Записок Н. тов. ім. Шевченка.

⁸⁹ ne inter earundem terrarum populos divisio aut aliquod dispendium subsequatur in futurum, quo status terrarum predictarum (Lithvanie et Russie) ledi possit — повторено буквально з грамоти 1432 р.

⁹⁰ Codex epist. saec. XV т. III с. 529.

їх підданих, але додає дві нові, дуже важні точки. Одна дотикає особистих прав: в. князь обіцяє не карати панів і бояр на чісь обжалованне, не перевівши справи судово й публічно (ся гваранція потім, як одна з кардинальних прав, положена була на першім місці в першій кодифікації — Литовським статуті 1529 р.). Друга звільняє підданих панських і боярських від дани в. князеви, т. зв. дякла (*annoga ducalis*); вона зносила застереженне, зроблене в городельським привилею 1413 р. (*tributa dare*). В осібній точці повторяєть ся позволенне Литвинам приймати Русинів до своїх гербів, признане уже Ягайловими відпоручниками.

В тім же дусі уложена грамота Ягайла Луцькій землі, дана з нагоди її заяви, що піддаєть ся Польщі⁹¹. Вона писана два тижні пізнійше по тій грамоті Ягайлових відпоручників, даній шляхті в. кн. Литовського. Ягайло признає в ній «князям, пралатам, боярам, рицарям і шляхті» Луцької землі, як римської релігії так і грецької, всі тіж права й свободи, якими тішать ся пралати, пани й шляхта польська⁹². Реального значіння сей привилей

⁹¹ Див. т. IV с. 182.

⁹² *praefatis ducibus, prelatis, boiariis, militibus et nobilibus terrae Lucensis, tam in fide s. romanae ecelesiae quam etiam orientalis seu graecae constitutis, omnia iura, libertates,*

вправді не здобув, бо Луцька земля слідом вернула ся назад під вел. кн. Литовське, але принципіального значіння він через се не позбавлений.

Сими привилеями зроблено кінець плянови — утворити привілеювану шляхетську верству на взір польської з самої лише шляхти литовської, католицької, адоптованої польськими родами. В межі сеї привілеюваної верстви тепер впущено також і «князїв, панів і бояр» руської віри й народности. А хоч правительство ще не зовсім кидало гадку — зробити санкцією шляхетської гідности адоптацію польським родом (про наданне гербів правительством вже не згадуєть ся, треба тільки адоптації гербовним родам), але се, по всякій правдоподібности, й між самою литовською шляхтою не було на практиці переведено, то значить — далеко не всі роди, признавані шляхтою, були прийняті до польських гербів. Коли ж тепер відкрито вхід до тої шляхетської верстви цілій масі руських родів, се присвоєнне польських гербів стратило всяке значінне, і в привилеях 1432-4 рр. говорить ся тільки про право руських родів — бути

immunitates et gratias tales, quales habent, eis gaudent et fruuntur prelati, barones et nobiles regni nostri Poloniae; omnibus autem (доповнити; civitatibus, без того неясно в сїм тексті), ut puto Polonis, Teutonicis et Ruthenis ius teutonicum. — Codex epist. saec. XV т. I с. 77.

прийнятими до литовсько-польських гербів, але з того не робить ся якоїсь умови, і шляхетські права від того, очевидно, зовсім не залежать. З тим і справа гербів взагалі втратила реальне значіння, і пізніші привилеї, почавши від Казимирового, вже нічого про них не згадують.

Формально городельські обмеження що до гербів і релігійної різниці в користуванні шляхетськими правами знесені були грамотою Жигимонта-Августа, виданою на прохання соймових станів на соймі 1563 р. Вел. князь, уважаючи на заслуги князів і шляхти руської й добачаючи, що деякі точки городельського привилею служать «къ нѣкоторому униженю и възгорженю тыхъ, хто гербовъ не бралъ, также и тыхъ, хто вѣру греческую держачи противно предкомъ нашимъ и намъ господарю вѣрность свою сталѣ показують», евфемістично толкує городельські постанови тим, що мовляв на Городельськїм соймі «не вси были, а злѣща станы рускихъ земель «у і уневажноє ті точки городельського привилея, що містили якісь обмеження що до віри й гербів. Постановляє, що «отъ того не только тыє панове, шляхта и бояре або потомкове ихъ всихъ земель нашихъ дарованья привилеєвъ и наданья всихъ вольностей и правъ земскихъ уживати и съ нихъ ся веселити мають, которые суть поддани костелу римскому и

котрыхъ тежъ предкове клейноты и гербы въ корунѢ Польской пріймовали, але тежъ и вси иные стану рыцарского и шляхетского, яко литовского такъ и руского народу, одно бы были вѢры хрестіанскоѢ; и тежъ котрыхъ предкове клейнотовъ альбо гербовъ съ коруны ПольскоѢ не брали, одиноко и заровно того всего вѢчными часы уживати и съ тыхъ вольностей веселити ся мають, яко предъ тымъ здавна и до того часу тыхъ всихъ вольностей станъ рыцарскій шляхетскій обоего народу, так литовского яко и руского, уживали и зъ того ся веселили»⁹³.

Таким чином і ся грамота свѣдчить, що городельські ограничення давно не додержували ся в житю, в практиці. Я не заручив би, що й за Витовта вона були переведені в житю, а по його смерти безперечно стратили всяке значінє. Навіть серед литовської шляхти польська гербова організація не була переведена. Початки, зроблені в сїм напрямі, мусїли спинити ся, коли литовська шляхта зайняла таке неприхильне становище супроти польської. Звістне характеристичне оповіданнє ширшої русько-литовської лїтописи (хоч його не можна взяти *stricte*) — що посваривши ся з польськими панами на з'їздах за Казимира,

⁹³ Акты Западной Россіи III с. 119–120.

литовські пани відіслали їм назад свої герби⁹⁴. А про руських панів-шляхту нема що й говорити.

Але з тим уневаженням городельських постанов упали й ті крітерії шляхетства, які правительство хотіло приложити для відграничення його від верств не привілегіюваних. Підставою шляхетства стає на ново земельна власність і звязана з нею «земська служба», а з тим границі шляхти-боярства розширюють далеко, непримітно зливаючи ся з верствами переходовими між боярством і селянством.

Сеї справи не тикали пізнійші шляхетські привилеї і займали ся лише означенням прав шляхетських. Особливо важне значінне в сїм напрямі мав земський привилей 1447 р., виданий в. князем Казимиром, коли він прийняв вибір на польського короля, й литовські пани, згоджуючи ся на сей вибір і випускаючи з тим Казимира з під свого виключного впливу, старали ся забезпечити

⁹⁴ «И тогожь часу панове литовскіи зваснивши ся — Иванъ Кгаштольтъ воевода виленский, Ивашко Монивидовичъ воевода троцкий, Кезкгаль староста жомоитский, Нетрашь Монктрдовичъ маршалокъ земский, а зваснивши ся и гербы ихъ отослали, а своими старыми печатовать стали». — *Pomniki do dziejów litewskich* с. 58.

собі як найбільше вигід на пізнійше⁹⁵.

Привилей сей повторяє й розвиває приречення Жигимонтового привилея. Так до приречення що до суду над обжалованими перед великим князем додана обцянка — не карати жінку за вину чоловіка, взагалі свояків за вину свояка, «выймуючи проступки противъ нашего господарства» (*lesae maiestatis*). Докладнійше вичисляють ся обовязки, від яких звільняють ся піддані шляхетські (від серебщизни, дякла, давання підвод, воження матеріалів до будови замків і кошення сїна), натомість задержують ся «здавна прийняті датки», стації, будови нових мостів і направа замків). Нові свободи признають ся такі: князі, пани й шляхта мають право свободно виїздити для цілей маєткових і рицарської служби в чужі землі — з виїмком тільки ворожих держав, та під умовою щоб через те не занедбувала ся воєнна служба з їх маєтностей в в. кн. Литовським. Се одно. Важнійші постанови що до шляхетських підданих. Вел. князь сам і за своїх урядників обцяє не приймати в маєтности господарські шляхетських підданих всяких титулів, з тим що й пани-шляхта або їх урядники не будуть приймати підданих

⁹⁵ Codex ep. saec. XV т. III с. 9. Про дату привилея див. примітку 4.

господарських. Друге: в. князь обіцяє за себе (й за своїх урядників) не кликати на свій суд шляхетських підданих перше ніж покритвджений не звернеться до пана зі скаргою. Тільки як би пан оскарженого не вчинив справедливости в певнім часі, обжалований його підданий може бути покликаний на суд в. князя (себто його урядників), але і в такому разі судову кару засуджений підданий платить не судії, а своєму дідичеві. Ся постанова, що виходила, очевидно, як і попередня, з мотивів грошевих (прав на грошеву кару), виключала підданих шляхетських з під юрисдикції в. князя, віддаючи їх вповні під патримоніальну юрисдикцію дідича чи державця.

Земський привилей Олександра (1492) застеріг важні права в сфері державної управи магнатам, як членам ради в. князівства, але шляхті нових свобод не приніс; одну тільки точку його можна піднести — се обіцянка, що в. князь не буде «виносити простих людей над шляхту». Привилей в. кн. Жигимонта (1506 і 1529 р.) і Жигимонта Августа (1547 і 1551 рр.) обмежили ся потвердженням давніших свобод і надань⁹⁶. Важні постанови

⁹⁶ Привилей Олександра у Жищевського Codex dipl. Pol. I с. 345 (також у Дзялиньського Zbiór с. 58 і далі, і Броель-Плятера Zbiór ramiętników I с. 17). Привилей Жигимонта 1506 р. — Жищевский I с. 364. Привилей 1529 р. і привилей 1547 р.

натомість містять привилеї видані в переддень унії (і по часті — в певній звязи з нею) в рр. 1563-8: виленський привилей 1563 р., що зрівнював вповні православну шляхту з католицькою, більський 1564 р., що заводив виборні шляхетські суди на місце давнішого судівництва, виленський 1565 р., що заводив шляхетські соймаки, городенський 1568 р., що потверджуючи привилеї 1563 р., зносив обмеження городельського акту для православних⁹⁷; з них привилей більський і городенський мають вповні характер і стиль загальних шляхетських привилеїв.

Привилеї поодиноких земель видані в перших роках XVI в. дають також деякі інтересні постанови що до суми шляхетських прав. Насамперед, вони потверджують рівноправність панів-шляхти

Жигимонта Августа видані недавно, з копії привилея 1551 р. (що містить в собі тексти попередніх) при перекладі Литовського Статута в *Archiwum kom. prawniczej* VII с. 270 і далі (з них тільки оден з привилеїв 1529 р. був виданий давніше в *Zbiór praw lit.*, в хибною датою 1522). Про привилеї 1529 р. у Якубовского ор. с., I (він реставрує там ще проєкт невиданого великого привилея з 1529 р.).

⁹⁷ Привилей 1563 і 1565 рр. в Актах Зап. Р. III ч. 32 і 38, привилей 1564 р. — Любавській Сеймъ дод. 48, городенський — Акты Юж. и Зап. Р. II ч. 146 (видано з пізнійшої польської транскрипції).

поодиноких руських земель з панами-шляхтою литовською ⁹⁸. Далі, признають шляхті ріжні привілегії в суді: як ми бачили вже, київський і волинський й иньші привилеї застерігають, що воєводи чи старости не можуть судити шляхтича без участі князів, панів і бояр землі; крім того київський і волинський привилеї постановляють, що староста чи намістник, осудивши шляхтича, не може виконати свого засуду, а мусить наперед предложити його на затвердження вел. князеві (або як волинський привилей каже — відразу відіслати справу на оречення в. князя) ⁹⁹. Вони-ж дають право шляхтичу, запізаному перед старосту чи воєводу, відкликати ся від раз на суд в. князя, инакше сказавши — дають на добру волю обжалованого піддати ся суду старости, або ні. Староста не має права посилати по шляхтича свого дїтського, але має двічі вівзати його письменно і тільки як би обжалований обидва рази не ставив ся, може післати по нього дїтського ¹⁰⁰. Панські й

⁹⁸ Дотичні постанови вказую по зводу Ясинского Уставныя грамоты — сюди належить розд. XXV (с. 128).

⁹⁹ Ibid. розд. 29, 89, 103.

¹⁰⁰ Ibid. розд. 92, 95.

шляхетські піддані звільняють ся з рїжних, в даній провінції практикованих датків і робіт: так волинський привилей звільняє панських і шляхетських підданих від давання воловщини, дуже тяжкої данини; київський привилей звільняє панських підданих від ставлення єзів (загород в ріках для ловлення риби), від кошення сіна й иньших робіт на великокняжих дворах; панські піддані не мають ходити на «облаву» — лови в княжих намістників і державців, ані стеречи соколиних гнізд, і т. и.¹⁰¹

Надані привилеями й вироблені практикою прерогативи й свободи шляхетського стану були зведені й санкціоновані першим кодексом права в. кн. Литовського — Литовським Статутом, затвердженим 1529 р. Кодекс сей мав виразні прикмети шляхетського права, то значить — він займаєть ся головно шляхетською верствою й обороною її інтересів, нормує відносини сеї верстви до правительства й до иньших верств, самими ж сими иньшими верствами дуже мало займаєть ся. Се толкуєть ся тим, що селянство вийшло вже з юрисдикції держави, а церков і міщанство мало свої

¹⁰¹ Ibid. розд. 53, 58.

імунїгети¹⁰².

Шляхецтво в сїм кодексі вже виступає з усіма прикметами правно привілегіюваної верстви. Найліпше се видно на постановах про судові кари. За убийство шляхтича «у зводе» шляхтич платить 100 коп грошей (60 рублів) головоцини і стількиж «вини» вел. князеви. За убийство путного чоловіка (путного боярина) 12 рублів, стільки ж за убийство слуги-ремісника, тивуна або приставника, а «навязки» (відповідає «вині») 3 рублі. За убийство «мужика тяглого» 10 коп (6 рублів)¹⁰³.

Шляхтич ударивши шляхтича платить 12 рублів, але коли ударить шляхтича «простий хлопець або мешанинъ», то має йому бути рука утята. А за побите «путного чоловіка» платить ся «навязки» тільки три рублі, за побите «мужика тяглого» — пів рубля¹⁰⁴.

Нерівноцінність перед правом шляхтича й не-шляхтича взагалі виступає на кождім кроці.

¹⁰² Література Литовських Статутів і їх права в прим. 1.

¹⁰³ Статут 1529 р. розд. VII арт. 29, розд. XI арт. 1–4 (с. 64-5, 88-9 вид. московського істор. товариства).

¹⁰⁴ Ibid. розд. III арт. 14 (с. 22–23), розд. XI арт. 1 і 4 (с. 88 і 89).

Шляхтич, обвинувачений в злочинстві, коли «лиця» (краденої річі) при нім не застануть, може раз і другий і третій очистити ся присягою — за першим разом сам оден, за другим «сам третій з двома иньшими шляхтичами, за третім — з шістьма шляхтичами, й тільки за четвертим таким обвинуваченням «має бути обешонь (повішений) злодейскимъ обычаемъ». Противно, коли шляхтич закине злочинство чиємусь підданому і не має «слушного доводу», але присягне сам третій на попереке свого обжаловання, тоді судя має засудити обжалованого «водле виступу его», значить може й повісити¹⁰⁵.

Як приклад особливої печаливости Статута про шляхецькі інтереси вкажу нпр. постанову, що як би під час походу шляхтич наїздив на дім або гумно якогось шляхтича, то має за то «квалть платити¹⁰⁶. Нешляхетським майном ся постанова не клопочеть ся!

Литовський Статут 1566 р., так званий Волинський, має ще більше характер шляхетського кодекса. Розділ про шляхетські вільности доповняєть ся рядом нових постанов. Піднесу в

¹⁰⁵ Ibid. розд. XIII арт. 7–9 і 16.

¹⁰⁶ Ibid. розд. II арт. 14.

високій мірі характеристичну подробицю — яка виступає вже і в першій редакції — що в розділ про шляхетські вільности включені також параграфи про «розмноженне в. князівства» — з'обов'язанне в. князя пильнувати цілости держави, розширяти його землі, а не уменьшати, в цілости задержати уряди, скликати сойми, і т. и.; очевидно, всі ці гваранції оцінювали ся з того становища, що властиві репрезентанти держави, що з неї користають — се шляхта («нарід шляхецький», як казали в Польщі), Між поодинокими постановами, що показують неоднакову печаливість права про шляхтичів і не-шляхтичів, або їх нерівноцінність перед правом, прибувають до давнійших деякі нові дуже характеристичні. Нпр. за «приганенне» (ганьбу) шляхтича чоловіку не-шляхетському урізуєть ся язик. Коли шляхтича забивають шляхтичі, за голову убитого може бути страчена голова тільки одного з убійників, коли ж шляхтича вбили «прості хлопи», то їх треба скарати смертию всіх (не більше одначе семи за одну шляхетську голову)¹⁰⁷ і т. и.

Той же статут затвердив за шляхтою дуже важні політичні права, здобуті нею незадовго перед його виданнем: обов'язкову участь в соймах в. князівства шляхетських послів з повітів і земель, з

¹⁰⁷ Розд. III арт. 18, розд. XI арт. 12.

рішучим голосом (при тім нормуєть ся самий порядок оповіщень шляхти й вибора послів на соймаках), та виборні шляхетські суди в повігах. Можна піднести також і те, що постанови про сеймики санкціонували й нормували давнє право князїв, панів і шляхти на своїх провінціональних соймах робити постанови в справах своєї землі¹⁰⁸.

Обдарувавши так щедро привілеґіями шляхетську верству, правительство муїло постарати ся докладнїйше означити круг осіб, що з усіх тих привілеґій мали користати¹⁰⁹. Се не легко було зробити з огляду, що досї була тільки фактична підстава для того, аби уважати когось боярином шляхтою — «земська служба» боярська, і се, як я вже вище підносив, робило широкий місток для переходів в боярські круги людей з низших категорій. Але всю безконечно-широку й ріжнородну масу воєнно-служебних не тільки правительство, а й самі вищі верстви привілеґіюваних не уважали можливим включити в склад сеї привілеґіюваної кляси — вона здавала ся

¹⁰⁸ Роздїл III, арт. 5, розд. IV.

¹⁰⁹ Про сей процес відграничення шляхетської верстви в XVI в. цїнні й справедливі спостереження у Любавского Соймъ с. 436 і далі.

рішучо за широкою для сього. Змаганне до якогось обмеження її проявляє ся уже в самій термінології привілеюваної верстви.

По традиції, перейнятій з давньої Руси, верства, потім звана з польська шляхетською, з початку звала ся боярами. Привілей Ягайла 1387 р. називає привілеюваних тільки *armigeri sive boiari*. Така й була первісна, простіша суспільна схема в. кн. Литовського: привілеюваними були князі й бояре, *principes et boiari*¹¹⁰. Для означення магнатів не-князів, почавши від Витовтових часів, додавала ся часом категорія панів — в латинських актах *barones*, часом *nobiles*. Се ж означенне *nobiles* уживало ся також і для звичайних привілеюваних, часто в сполученню: *nobiles (et) boiari*¹¹¹. В сім видно слід того, що уже тоді, в XV в., термін «боярин» здавав ся за широким для означення привілеюваної верстви. Се було причиною также того, що перейнятій з Польщі термін «шляхтич» (в латинських актах *nobilis*) — перейнятій тим більше

¹¹⁰ Нпр. бачимо сю формулу в Жигимонтовім привілею 1434 р. — *principes et boiari*, тільки.

¹¹¹ Уже в Городельськім привілею поруч *barones et nobiles* маємо й *barones, nobiles, boiari*. Так само в Казимировім привілею — *principes, barones, nobiles et boiari*.

природно, що самий інститут литовського шляхецтва формувався, як ми бачили, під виразним впливом польського, — сей термін, кажу, набирає в литовським праві все більше технічне значіння, й витискає назву «боярин», як термін. Другою такою перейнятою з Польщі назвою було «земянин» (в латинських актах *terrigena*), рівнозначний з шляхтичом о стільки, що земська осілість — себто володіння землею, в Польщі стало монополією шляхти. Сей термін в українських землях в кн. Литовського був досить розповсюднений в першій половині XVI в., поки термін «шляхтич» не набрав повні технічного значіння, витиснувши вкінці иньші¹¹².

¹¹² На точці тих термінів — боярин, земянин, шляхтич — була маленька полеміка в літературі. Проф. Антонович в своїй розвідці про Київщину в XIV–XVI в. представляв землян і бояр XVI в. як дві осібні суспільні верстви, вищу й низшу (Монографія I ч. 249-50). Против сього виступив д. Любавский в своїй розвідці *Областное дѣленіе* (с. 539 і далі). Він справедливо вказав, що земляне були льокальною (до певної міри) назвою для тоїж суспільної верстви, що в иньших землях і в иньших актах звалася й далі боярською; але при тім він сам за багато признав реального значіння сій термінологічній різниці, занадто відграничаючи сі дві назви (с. 534) та припускаючи, що назву землян заносили в українські землі польські кольоністи й задержували сю назву «з огляду на хитке, не зовсім докладне суспільно-політичне значіння назви боярин». Просто се була відмінна назва, яку, так само як

В початках XVI в. всі три назви — боярин, землянин, шляхтич — уживалися майже без різниці на Подніпров'ю, але на Волині вже, видно, оминають назви боярина, як занадто широкої. Так волинський привилей 1501 р. випрошують у в. князя «князи и панове и земляни и вся шляхта Волинской земли»; слово «боярин» не прикладається до шляхти (так само і в привилею 1507 р.). Натомість київський привилей 1507 р. випрошують «князи и панове и бояре и земляне и вся шляхта кіевская», і в тексті терміни: землянський і боярський уживаються рівнозначно (так само і в новім привилею 1529 р.)¹¹³. Але і тут і там термін «шляхтич» де не має вповні технічного значіння, уживається скорше як помічна назва, щоб надати поняттю як найбільше повности й ясности.

В актах центрального правительства в першій половині XVI в. термін боярин іще уживається два означення шляхетської верстви, хоч термін «шляхта» все більше входить в уживання, як термін

і «шляхецьку», приймали члени привілеюваної верстви подекуди, з огляду на хитке значіння боярського імени, привязуючи до неї більше значіння, більше прецизії, ніж мала назва боярина.

¹¹³ Акты Южной и Зап. России I ч. 36, Акты Зап. России II ч. 30, 54, 164.

докладніший. Литовський Статут 1529 р. звичайно говорить про «шляхту», але уживає, хоч рідше, також і виразу «шляхта и бояре», «бояре-шляхта» і просто «бояре» як рівнозначне з «шляхтою». В зв'язку з тим стоїть, що нпр. бояр путних, аби відграничити від шляхти залюбки називають (між іншим і той же Статут) «слугами путники», «людьми путними», очевидно оминаючи слова «боярин», бо се означає шляхтича. В середині XVI в. в тім стаєть ся перелом — слово «боярин» майже перестає уживати ся для означення шляхтича; місцями держить ся назва «земянин», але все більше розпросторюєть ся назва шляхтича. Статут 1566 р. місцями, очевидно сьвідомо, викидає слово «боярин», де воно задержало ся ще в першій редакції Статута і хиба подекуди прокрадаєть ся воно з першої редакції.

Сій боротьбі термінів відповідають зміни в дійснім становищі боярства. Правительство не уважало можливим включити ціле боярство in corpore в шляхецьку верству, але даремно шукало за критерієм для тіснійшого обмеження привілеюваної верстви; вкінці не здобувши ся таки на якийсь виразний критерій, воно полишило процес її сформовання самому житю.

Деякі казуси показують, що воно пробувало вернути ся до принципів Городельського акту й підставою признати шляхецтво через наданне. Воно

пробує протиставити боярську службу шляхетській гідності, наданій великим князем, й тим пояснюють ся звісні нам факти надання шляхецтва боярам в першій половині XVI в.¹¹⁴ В однім процесі, коли боярин жадав на суді в. князя від боярина, що його побив, «шляхецьке безчестє» й покликав ся на те, що його предка Жигмонт Кейстунович перевів з тяглої на боярську службу, — в. князь Жигмонт Старий не признає його шляхтичом, бо той предок був тільки переведений на боярську службу, але не дістав шляхоцтва¹¹⁵. Але на такім становищу правительство не могло удержати ся. Надання, на яких опирали ся права родів здавна й загально признаних за шляхецькі, дуже рідко містили згадку про шляхецтво, а звичайно говорили тільки про наданне землі з обовязком воєнної служби, бо принцип надавання шляхоцтва був закинений ще від часів Жигмонта Кейстуовича, й підставою боярсько-шляхетських прав служила боярська служба. Викинути за границі шляхетської верстви

¹¹⁴ Такий факт наводить з 1529 р. Любавский (Сеймь с. 434) з невиданих актів.

¹¹⁵ Сей інтересний казус наводить з актів Литовської Метрики Любавский Сеймь с. 433–4.

всіх не nobilitованих спеціальним актом бояр було не можливо.

Вкінці правительство бере за принцип давність: в шляхетську верству входять ті бояре, що з давна, від кількох поколінь, належать до боярства й користали з боярських прав. Так орікла дуже важна в сій справі соймова устава з 1522 р. «о выводе шляхетства за примовою» (як би хто кому закинув нешляхецтво)¹¹⁶. Вона постановляє, що «приганений» може довести своє шляхецтво, коли виведе двох шляхтичів, котрі б присягнули, що приганений «съ одного роду отъ прадеда, отъ деда, съ одноє крови имъ есть братъ», а як не може вивести таких свідків, то принаймні предложить документ — «листь старый в. князя Витолта или Жикгимонта або отца нашего Казимира короля, або некоторых пановъ высокихъ» (очевидно з тогож часу), де б його предка названо бояриномъ («а въ томъ бы листе писано его бояриномъ, не подле его поведанья, нижли або у праве съ кимъ будетъ стояль або отъ кого до него листъ будетъ писанъ шляхтичомъ»),

Ся устава потім увійшла і в Статут, з тим лише, що до доказів шляхецтва додано тут іще свідощтво сусідів: коли рід звів ся, так що

¹¹⁶ Видрукована Любавским Сеймъ с. 440.

«приганений» не міг поставити свідків з свого роду, тоді можна потвердити шляхецтво свідощтвом «боярь-шляхты околичныхъ», коли ті присягнуть, що інтересований «єсть з роду шляхтичь». Сі способи, як показують судові акти, дійсно й практикували ся в тім часі й пізнійше для виводу шляхецтва¹¹⁷.

Таким чином в 20-х рр. XVI в. признавано, що чий рід був боярським був уже перед Олександром (1492), той тим самим має шляхетські права. Сей термін *non post quem* одначе не мав в собі нічого дефінітивного, і в міру того як часи Олександра відсували ся дальше, з'являли ся нові, пізнійші терміни для виводу шляхетських прав. Так нпр. важне значінне здобув собі поіменний попис властителів і державців, обовязаних до військової служби, споряджений 1528 р. і затверджений на початку 1529 р. на соймі в. князівства. На нього покликували ся пізнійше «приганені» бояре на доказ своїх шляхетських справ, і правительство приймало сей довід¹¹⁸.

¹¹⁷ Статут 1529 р. розд. III арт. 11. Судовий матеріал про вивід шляхецтва зібраний у Любавского ор. с. с. 437 і далі, також Акты виленской комисіи т. XXIV Ч. 218.

¹¹⁸ Кілька таких казусів у Любавского ор. с. с. 445, пор. також Акты Виленской комисіи XXIV с. 378; тамже факти

З другого боку важне значінне для відріжнення бояр-шляхти від иньших верств мали розпорядження в справах податкових. Так устава для господарських дворів виленського й троцького воєводств поручала урядникам зіставити по кілька служб путних бояр, разом з иньшими слугами, «на дворную потребу», і то з обовязком певних оплат і робіт (12 день на рік), а иньших перевести на тяглу службу¹¹⁹. Вплив сього розпорядження, по всякій правдоподібности не обмежав ся тими воєводствами¹²⁰ і причинив ся до відграничення бояр-шляхти від бояр путних і иньших слуг. В такім же дусі постановила «Устава на волоки» 1557 р., уже для цілої держави виразно, — що путні бояре мають бути осаджувані на чиншу «яко люди осадные» (селяне чиншеві), з виїмком кількох, полишених для путної служби; і то тільки бояре «стародавные», а путні бояре новійшої дати мали, очевидно піти на тяглу службу¹²¹.

пізнійшого (з XVII–XVIII в.) покликуння на попис 1528 р. — ч. 30, 32.

¹¹⁹ Акты Зап. Россіи II с. 197.

¹²⁰ Пор. *ibid.* с. 201-2.

¹²¹ *Ibid.* III с. 72.

Переведений на підставі сеї устави, з ріжними відмінами, помір ґрунтів в переважній частині земель (з українсько-руських — на Подлясю, в Берестейщині, Пинщині і в значній частині Волині ¹²² мав разом характер ревізії шляхецьких прав. Всі землі, окрім шляхетських, міряли ся, наново ділили ся й оподатковували ся, так що кождий, хто мав претенсії на шляхецтво, мусів доложити старань, щоб увільнити свої землі й себе самого від сього катастра, а для того — довести свої шляхетські права. Тому разом в уложеннє катастру списували ся предложені документи, досліджували ся шляхетські претенсії й рішали ся на ґрунті або переносили ся на рішення в князя. Таким чином ся ревізія, де відбула ся, привела до повної евіденції шляхетські роди й відграничила їх від верств не привілегованих.

В тих українсько-руських землях, де ся ревізія ґрунтів не була переведена, приводили до того самого результату, хоч і з меншою докладністю, ревізії замків і староств, переведені в рр. 1545 і 1552. В 1545 р. зревізована була Волинь, Браสลавщина і в Київщині Житомирський замок, в

¹²² Відомости про територію помірів, по частині з надрукованих актів, подає д. Любавский Сеймъ с. 451–2.

1552 р. ціла Київщина й Браславщина¹²³. Сї ревізії виказували панські шляхетські роди, їх маєтности, слуг рїжних категорій і їх обовязки; таким чином вони давали також евіденцію шляхетських і нешляхетських осадників повіта¹²⁴.

Таким чином в середині XVI в., разом з тим як шляхетські права приходили до повного свого розвою, вияснений був, бодай в головнійшій, і склад сеї привілегіюваної верстви. Кажу — бодай в головнійшій, бо біднійші, підупалі роди шляхецькі зїставали й далі в неясній, переходовій ролі між шляхтою й путними боярами; такі гнізда дрібної, убогої шляхти, що мусїли вести й далі боротьбу з претензіями старост, що хотїли їх потягати до рїжних обовязків, подїбно як замкових слуг і бояр, були в українських землях в. кн. Литовського, як і в українських землях Корони — на Подїлю, і в Галичині; їх процеси з старостами й виводи шляхецтва поодинокими родами тягнули ся потїм

¹²³ Описи 1545 р. друковані в т. VI *Zródła dziejowe*, описи 1552 — в Архиві Югозап. Росїї ч. IV т. I (Овруч, з хибною датою 1455 р.) і ч. VII т. I і II (решта).

¹²⁴ Додати до річи, що в тїм же часї і в українсько-руських землях Польської корони переводили подїбну евіденцію ревізії королївщин 1564 і 1569 р.

цілими століттями. З другого боку в подібнім переходовім положенню зістали ся також і бояре, що сиділи на землях панських (про таку неповноправну шляхту буде мова пізнійше). Але взагалі сказавши, шляхецька верства в. кн. Литовського і що до свого складу, і що до своїх прав в третій четвертині XVI в., в переддень Люблинської унії, сформувала ся досить повно. Ся унія викінчила тільки сю організацію — додала кілька штрихів в шкiці, виробленім державною еволюцією в. князівства. Стало ся се тим лекше й природнійше, що все сформоване шляхетської верстви вел. князівства протягом двох попередніх століть проходило під безпосереднім впливом польського права, форм польського шляхецтва й його прав.

Спинимо ся трохи над сим.

Вплив польських форм на сій точці признають самі законодавні акти в. князівства, зазначають навіть за сильно, бо дійсне запозиченне польських форм не було так широке і скоре, як сї акти заповідали.

Уже привилей 1387 р. голосить, що всякий боярин, прийнявши католицьку віру, має дістати тіж права, якими тішать ся всі иньші шляхтичі корони Польської, — аби не здавали ся нерівними

їм в правах, належачи до тої самої держави¹²⁵. Се було зовсім консеквентно зі становища Кревської унії, що інкорпоровала землі в. кн. Литовського Польщі, — зрівняти литовську шляхту в правах з польською. В дійсности одначе правительство не тільки не хотіло розтягнути сього зрівняння на всю шляхту (обмеживши ся латинниками), але й католиків не хотіло правдиво зрівняти з польською шляхтою, котрої обовязки до держави обмежали ся тоді (від Кошицького привилея 1374 р.) обовязками давати 2 гроші подимного з лану обробленої землі та брати участь в походах власним коштом в границях держави. Се було б надто великою утратою для правительства в. кн. Литовського. Тому Ягайло в дійсности задержує ріжні обовязки шляхетських підданих, окрім військової служби: як ще значні й ріжнородні були вони по привилею 1387 р., можемо судити з привилеїв Жигимонтового й Казимирового, що деякі з них касували, а і в розпорядженню «отчинами»¹²⁶ не зносить тих

¹²⁵ *ut iuribus similibus utantur et fruantur, quibus et caeteri nobiles in terris aliis regni nostri Poloniae potiuntur, ne videantur in iuribus dispaes, quos eidem coronae subiectos fecit unum.*

¹²⁶ Як описує се привилей: *omnia quae ex sucessione paterna possidet.*

ограничень, яких не знало польське право. (Ми можемо виходити тут від фактів пізніших, XV віка: коли розпорядженне боярськими отчинами й тоді не було свобідно від державних ограничень, тим менше перед тим).

Так пішло воно й далі. Голосячи зрівнянне прав литовської шляхти з польською (ба й взагалі всіх станів)¹²⁷, привилеї в. князів в самій річи тільки по волі зближали литовську шляхту до її польського взірця. Привилеї Жигимонта і Казимира, ідучи в тім напрямі, внесли деякі обовязки шляхетських підданих. На взір, безперечно, польських порядків признано шляхетських підданих в юрисдикції їх панів Казимировим привилеєм. (В Польщі такі імунїтети почали появляти ся вже від XIII в., і в XIV в. переходять в загальну практику, хоч тільки Нешавські статuti 1454 р. зкодифікували сю свободу шляхетських підданих від каштелянської

¹²⁷ *Barones, nobiles, boyari terrarum nostrarum Lyttwaniae donationibus, privilegiis etc. per nos datis gaudeant, prout barones et nobiles regni Poloniae suis possuntur — Городельський привилей. Prelatis, principibus, baronibus, nobilibus et civitatibus terrarum m. d. Litthuanie etc. dedimus — eadem iura, libertates et imunitates, prout habent prelati, principes (!), nobiles et civitates regni Poloniae — привилей Казимирів, теж повторяє й Олександрів.*

юрисдикції й признали панам право на всякі грошеві кари з їх підданих¹²⁸). Безперечно, під впливом польських взірців уложила ся практика шляхетської зверхности над підданими і їх залежність від них — в XVI в.¹²⁹ Їх впливом були різні привілеї шляхтича в порівнянню з не-шляхтичами перед судом, в вимірі кар і переведенню доказів¹³⁰. Виразно йшла за польськими взірцями литовська шляхта, коли вимагала й здобула собі на соймах 1551, 1559 і 1563 рр. свободу від мит і всяких иньших оплат для

¹²⁸ Див. регести привілеї у Пекосіньского *Rycerstwo polskie wiekó w średnich 12 c.* 212 і далі — найстарший з таких привілеїв, з 1252 р., містить *potestatem iudicandi ad omnes sentencias iuxta formam curie (ducis), videlicet ad aquam et ferrum candens, ad duellum baculorum et gladiatorum, ad suspendium et mutilationem membrorum homines suos.* Про практику з кінця XIV в. — *Hube Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowie XIV w. (Prawo polskie w XIV w.)* с. 22-3. Постанови нешавські — *Bandtkie Jus Polonicum* с. 270. *Bobrzyński O ustawodawstwie nieszawskiem*, 1873, *Hube Statuta Nieszawskie*, 1875.

¹²⁹ Про се ширше — гл. III.

¹³⁰ Пор. *Hube Sądy etc.* с. 23.

всяких продуктів шляхетського господарства¹³¹, коли домагала ся й осягнула на соймах 1564-6 рр. виборні шляхетські суди, яким зарівно б підлягала шляхта й магнати. Під виразними впливами польських понять виробляєть ся й шляхетське *noblesse oblige* що знаходить свою законодатну санкцію в Литовськiм Статуті 1566 р., аби шляхтичі «ни шинкомъ се не живили и локтями не мѣрили», взагалі «ремесло мѣстское хлопское» не управляли, під страхом утрати шляхетських прав.

В чiм найдовше й найрiзше проявляла ся рiзниця, нерiвноправнiсть литовської шляхти з польською, було, по перше, її служебне, державними обмеженнями звязане становище й її нерiвноправнiсть (правна) в порiвняннi з магнатством. Того й другого не знала польська шляхта вже в XV в., над литовською ж тяжiло воно ще в XVI в., а в дечiм дотягнуло ся до унii й по за унiю.

Я вище казав уже, що служба (вiйськова) була принципом володiння землею в в. князiвствi. В. князi не тiльки пiд сею умовою роздавали землi, але ставили сю вимогу до всякого рода властителiв i

¹³¹ Се право, як давнiйше признане й практиковане, в Польщi потвердила конституция 1496 р. — Volum. legum I с. 120.

державців земель. Розмір такої воєнної служби — себ то числа вояків, яке має бути поставлене з певної маєтності на поклик правительства, часом означала грамота надання¹³², але частіше нормувала практика: володіли дуже часто без документів, й надання переважно не означають ближше розміру служби, иноді й зовсім про неї не згадують, бо вона розуміла ся сама собою. Якоїсь певної одиниці для такої служби довго не було. Доперва в 20-х рр. XVI в. переведена норма, що вісім селянських служб мають ставити одного кінного вояка до війська. Хоч і се ще не була велика докладність, бо селянська служба далеко не була чимсь одностайним, але перед тим і такої

¹³² Нпр. Свидригайло дає в 1438 р. своєму кухмистру Мишці маєтності в Кремінецькім пов., з обовязком служити з них «двѣма копыи» (ставити двох вояків) — Акты Зап. Рос. I ч. 36, але ся грамота зроблена на взір надань в руських землях Польської корони. Серед записей надань Казимира стрічаємо надання «в особную службу» — себ то, що сеї маєтності обдарований має ставити ще одного вояка понад то, що ставив з дотеперішних своїх маєтностей, або й докладнійші значіння: даєть ся земля, а з неї «две служъбе ему служити» — Документы архива юстиції I с. 11 (11), 27 (1) і т. и. В. кн. Олександр передає зятєви Яна Мишковича маєтності тестя і застерігає: «а они мають намъ съ тыхъ имѣней службу земскую заступати — по осми коней у зброяхъ» (подано у Любавского Обл. дѣленіе с. 547).

одностайности не було: бувало, що одну тяглу службу давано «на особнуну службу» боярську, бувало, що кілька селянських ґрунтів давано на одну боярську службу¹³³. Але якась, бодай приблизна норма, якою нормувала ся практика, все таки мусіла бути.

Пильнуючи військові служби з маєтностей, правительство мусіло держати в евіденції самі маєтности й пильнувати, щоб вони не переходили в такі руки, де б служба могла пропасти. В сїм правительство не робило, скільки можна судити, ніякої рїжницї між землями, які воно само роздавало в державу «до волї» своєї «чи до живота», і тими, що перейшли до їх властителїв иньшими дорогами — купном чи спадком, хоч би з часів перед-литовських. Ся контролю служби надавала всякій земельній власности характер конвенціональний, прекарний — кождий міг володіти своєю маєтністю, лише о скільки міг сповняти й сповняв звязану з нею службу¹³⁴.

¹³³ Подібні приклади зібрані у Любавського опр. с. с. 544-5.

¹³⁴ Прекарний характер володіння землею в в. кн. Литовським виясвив по містецьки проф. В.-Буданов в розвідці: Помѣстное право Литов. — рус. государства, але при тїм обмежив ся майже виключно самим дрібно-боярським володіннем, по друге — не застановив ся ближше над

Для магнатських маєтностей сей прекарний характер зводив ся до простої форми. Вправді й вони могли переходити з рук до рук тільки за дозволом і відомістю влади (се застеріг городельський привилей¹³⁵, і повторяли пізнійші) і були зарівно обтяжені обов'язком воєнної служби. Але що до таких більших маєтностей правительство могло бути певне, що їх властителі завсіди будуть в стані відбути служебні обов'язки, які на тих маєтностях лежали, тож і не мало потреби мішати ся до їх переходу з рук до рук. Не так було з дрібнішими боярськими маєтностями. Щоб передати таку маєтність у спадщину, чи за яким контрактом, треба було справді дати правительству запевненне, що від тої передачі воєнна служба не потерпить. Коли властителі не могли з якоїсь причини сповняти службу (через старість, каліцтво, або тому, що зіставали ся з фамілії самі жінки), то треба було пошукати заступника, взагалі постарати ся якимсь компромісом задоволити інтересам служби, инакше правительство конфіскувало

питаннем, чи і які були ріжици між отчиною и державою. Деякі цінні доповнення й поправки дав Любавский в праці Областное дѣленіе с. 544 і далі.

¹³⁵ bona ipsorum paternalia liberum habebunt vendendi etc. facultatem, nostro tamen consensu ad hoc specialiter accedente.

маєтність і віддавало кому иньшому¹³⁶.

Взагалі правительство, коли бачило в тім якусь потребу, не вагало ся відбрати маєтности, і то не тільки сьвіжо надані, «до волї в. князя», але й «отчини». Часом «в отмѣну» давало воно иньшу землю, а часом і не давало нічого¹³⁷, хоч тут не завсіди можна відрізнити, що було правною

¹³⁶ Нпр. серед надань в. кн. Казимира княгиня Михайлова дістає «село под Игнатомъ Юряжичомъ Меншое на Цепре, за нюж уже Игнатъ не можетъ служити; а Игнату дальъ былъ король же». В. кн. Олександр дає писарю своему Сопіві село Смолин Конецъ, що вислужив боярин Мартин за Казимира, й землю Чепиницьку, куплену ним від кн. Одоєвских, бо «тотъ Мартинъ вже при старости, а жоны и дѣтей не маєтъ». Документы архива юст. I с. 31 (13), Любавский с. 559-60, тамже ще кілька казусів з невиданих актів Л. Метрики.

Компроміси, якими годжено інтереси держави й можливість розпорядження володарів аналізує В.-Буданов в вище цитованій розвідці с. 93 і далі.

¹³⁷ Нпр. Витовт відбирає землю від велюньських бояр і прилучає до ґрунтів велюньського двору, а тим дає натомість «сирий ліс» на розробленне; коли вони його розробили, «підпросили» сю розроблену ними землю у в. кн. иньші велюньські бояре, і аж пізнійше вернено сю землю їх попереднім державцям. Серед надань в. кн. Казимира: «У Федя отнято шестнадцать чоловѣковъ и противъ того дано ему шесть челоуековъ у Высокомъ Дворе». Документы с. 28 (6), 38 (2), подібне ще 29 (12).

практикою, і що надужитєм — через помилку, або через брак відповідних відомостей (нпр. хтось випрошував у правительства певну землю, замовчавши, що нею володіє, як отчиною, хто иньший, і аж потім се викривало ся, й т. п.).

Польське право, що не знало такого прекарного шляхетського володіння, вплинуло безперечно на еманципацію литовського шляхетського володіння на сій точці. Уже перші привилеї (1387, 1413 і далі) запевняють свобідне розпорядженне «отчинами й вислугами» (*bona paternalia et donationes*) і запевняють, що отчин в. князь відбрати не буде. Але для середно-й дрібношляхетського володіння сі приречення зістали ся на довго ще порожнім звуком. Земські привилеї, видані з початком XVI в., дають ріжні гваранції в сій справі так як би на ново. Нпр. київський привилей 1507 р. обіцює за в. князів «отчины и выслуги не отнимати» ті, що були дані й держані за Казимира, надання ж Олександрові й останнього київського князя Семена мають бути задержані, о скільки будуть потверджені на ново нинішнім в. князем; зрівняні вони були з давнішими при потвердженню київського привилея 1529 р. Князям і панам вільно розпоряджати своїми вислугами (одначе за в. княжим призволеннем), але за шляхетські ще нема

мови¹³⁸.

Взагалі процес еманципації шляхетських маєтностей від державних обмежень припадає доперва на XVI в. Литовський Статут 1529 р. признає¹³⁹ магнатам і шляхті право свобідного розпорядження всякого рода маєтностями, якими володіли вони принаймні перед 1492 р. (смертю Казимира): давнійший дозвіл влади тепер зводить ся на просту формальність¹⁴⁰. Статут 1566 р. розширяє право «вічного» держання, «на потомные часы», також на надання Олександра, Жигимонта й

¹³⁸ Ясинській Уставныя грамоты розд. 72-3.

¹³⁹ Розділ I арт. 15, пор. 19.

¹⁴⁰ Ще одно обмеження, дуже значне, але що до тенденції своєї не ясне, полягає в тому, що кожний власник може на власну руку розпоряджати тільки третьою своєю маєтністю — воно звісне з практики XV в. і санкціоноване вперше в Статуті 1529 р. (розд. I арт. 15 і 16). Казуси XV–XVI в. у Любавського Областного д'їл. с. 562 і далі. З різних толковань більш правдоподібно здається міні гадка, що це обмеження мало на оці інтереси роду, а не інтереси держави: мало забезпечити від повної втрати майна, на яке мала «близькість» родина. Сей погляд боронить Любавський I. с., виступаючи проти погляда В. -Буданова, висловленого ним в коментарі до Казимирового привілею — Христоматія II с. 28. Обмеження це було знесено Статутом 1566 р.

самого Жигимонта-Августа, але zarazом застерігає, що контракти на такі надання, котрі не були надані з правом розпорядження, можуть робити ся тільки за відомістю в. князя. Таким чином і тут ще не знесено границю між ріжними родами володіння, хоч в. князь і обіцяє, що він в кождім разі «боронити» тих контрактів не буде. Тільки акт 1569 р. і проголошена при тім свобода земель в. кн. Литовського від екекуції прав — то значить від провірювання правности володіння, зрівняла всі роди шляхетського землеволодіння в сих землях і розширивши на них польське право повної шляхетської власности, укоронувала сей процес, майже — але не зовсім закінчений в тім моменті.

Служебний характер шляхетського землеволодіння задержав ся в повній силі аж до самого 1569 р. Як я вже згадував, військова служба шляхти була зреформована й унормована соймовою ухвалою 1528 р., на пробу прийнятою на десять літ. Доповнена і пояснена потім, вона увійшла до Статуту 1529 р. і стала постійною нормою¹⁴¹. Як я вже згадував, за одиницю прийнято селянську

¹⁴¹ Устава з 1/V 1528 — Акты Зап. Россіи II ч. 152, доповнення 1529 р. — іб. ч. 161 і Д.-Запольского Акты Литов. — рус. госуд. I ч. і. 98. Литов. Статут 1529 і пізнійші присьвячують сій справі розділ другий.

службу — тяглу і всяку иньшу (в такі селянські служби числили ся також служби путних бояр і всякого рода слуг, але не рахували ся властиві бояре, міщане й загородники). З такого числа служб, яке ухвалить сойм, дідич мав поставити до війська одного кінного вояка, добре узброєного, відповідно до норми, вказаної уставою¹⁴². Хто не мав би повного числа селянських служб під собою, мав їхати сам в похід; так само й ті бідні шляхтичі, що не мали під собою зовсім селян — вони мали їхати особисто, але від них не вимагало ся приписаного узброєння: вони ставили ся «водле можности своєє», навіть пішо, з «рогатиною» за браком всякої иньшої зброї. Коли якусь дрібну маєтність держить ціла неподільна родина, тоді до війська має йти оден з родини — «годнѣйшый». Підставу для отаксовання давав «попис» всіх панських і шляхетських маєтностей; перший був переведений, як ми вже знаємо, разом з ухвалою 1528 р. Ключ — скільки селянських служб мало складати ся на одного вояка, давала соймова ухвала: так в 1528 р. ухвалено на десять літ, що оден вояк посилаєть ся з восьми служб. Коли

¹⁴² В уставі 1529 р. маємо натяк на прогресивність сього обовязку: хто має 400 служб, має ставити 50 коней, хто має 700, ставить 100; але пізнійша практика не знає прогресії.

скінчив ся речинець сеї ухвали, в. князь з радою постановили, в початках 40-х рр... низшу норму: одного вояка з десяти служб (з девяти десятого виправовати), на вісім літ¹⁴³, і т. и.

Ся реформа 1528 р. стояла в звязку з змаганнями Жигимонта перевести подібне нормованне військової служби в Польщі, але там його змагання розбили ся на спротивленню магнатів, і такої пропорціональної служби там не удало ся завести: по давньому в загальний похід був обовязаний іти кождий осілий шляхтич, незалежно від великості своєї маєтності. Таким чином литовська шляхта й особливо пани-магнати в Литві були далеко більше обтяжені ніж в Польщі, і обіцянка — зняти сей обовязок служби, служила одною з головніших приваб, які показували литовській шляхті Поляки в перспективі переведення унії. І то тим більше, що воєнна служба в Литві мала відбувати ся під дуже сильним ригором: шляхтич, що не поставив приписаного числа вояків в похід, або на попис, тратив маєтність, і се не було порожнім звуком: ми маємо немало випадків такої конфіскати¹⁴⁴.

¹⁴³ Zbiór praw litewskich с. 397–400.

¹⁴⁴ Кілька таких фактів указано у Любавского Обл. дЂленіє с. 560, з невиданих актів.

В головних основах реформа 1528 р. на Литві удержала ся протягом цілого XVI в. — навіть унія не знесла її в землях в. князівства. На соймі 1544 р. шляхті удало ся лише вимогти від правительства, що на дальше попис маєтностей не буде переводити ся правительственними агентами, але кождий шляхтич мав сам подавати виказ своїх служб, під присягою, повітовим властям, і на підставі тих виказів мали посилати ся вояки до війська. Шляхта застерегла також, аби ключ служби укладав ся не самою радою, але на «валнім соймі». Натомість жаданне шляхти, аби знижено ще норму служби, не було прийнято: дальше прийнятої уже знижки (замість восьми десять служб на одного вояка) правительство вже не пішло, і в 50-х та 60-х рр. ухвалювало ту ж норму — з десяти служб одного вояка¹⁴⁵.

Окрім воєнної служби литовська шляхта була обтяжена ще й иньшими обовязками. Городову й мостову повинність й стації, як ми вже бачили, задержали в силі шляхетські привилеї XV в., і вони, хоч не скрізь однаково, дожили до унії. На Україні, як бачимо з ревізій замків, сі староруські prestaції — городова й мостова були в повній силі в середині

¹⁴⁵ Ibid. с. 398–401, Акты Зап. Россіи III с. 58 і 121.

XVI в., хоч магнати, ставляючи свої замки, й пробували виломити ся з сих обовязків супроти державних замків¹⁴⁶. Але багато і з того, що повносили шляхетські привилеї XV в., в практиці держало ся ще до самої унії. Так нпр. на соймі 1551 р. стани в. кн. Литовського просили в. князя, аби шляхту звільнено від обовязків стерегти замки, косити сіно й давати підводи, але в. князь заявив, що як він не рад заводити «нові річи», так не рад і «старыхъ рѣчей опуцати», й зіставляючи дальше при свободі тих, хто сих обовязків не ніс, дальше жадає їх від тих, хто їх ніс дотепер. Тик часом, пригадаймо, уже Казимирів привилей виразно звільнив шляхту від підвод і кошення сіна! На соймі 1554 р. стани знову просили в. князя визволити шляхту від підвод і стацій, але знову в. князь того їм відмовив¹⁴⁷.

З шляхти українсько-руських земель — Київщини, Браславщини, Волини й Підляся, служебні обовязки, *żydowskie angariae*, наложені Литвою, *niewolstwo litewskie*, як їх називала

¹⁴⁶ Див. про се мою студентську роботу: Южнорусские господарские замки въ пол. XVI в., київські Унив. Извѣстія 1890, II.

¹⁴⁷ Акты Зап. Россіи III с. 28 і 54.

підляська шляхта¹⁴⁸, зняті були з інкорпорацією сих земель Польщі. Полишаючи для Київщини, Браสลавщини й Волини в силі Литовський Статут 1566 р. на далі, сойм викинув, як неважний для сих земель, другий розділ його, що трактував про «земську оборону». Вправді, на соймі, по інкорпорації сих земель, відзивали ся численні голоси за тим, аби полишити на Волини по давньому обовязок воєнної служби, аби забезпечити сій землі місцеву оборону, не потягаючи до того Поляків, але се було б занадто великою перфідією по всіх попередніх фразах про польські свободи, і в кінці обовязок воєнної служби знято з Волини (а також і з иньших інкорпорованих провінцій¹⁴⁹). Разом з тим спали з тутешньої шляхти й ріжні иньші служебности. Для земель же, що зістали ся при в. князівстві (з українських — Берестейщина й Пинщина) давні обовязки на разі зістали ся в силі, й нова редакція Статута, видана 1588 р. для земель в. князівства, містить, без важнійших змін, попередні постанови про військову службу. Вони вийшли з уживання в звязку з загальним упадком шляхетського походу, в

¹⁴⁸ Дневник сойму 1569 р. вид. Кояловичом с. 290.

¹⁴⁹ Ibid. с. 450 і далі.

Польщі й Литві, з заміною військової служби соймовим податком на воєнні цілі.

В напрямі зрівняння рядової шляхти з магнатством багато зроблено в середині XVI в. — в переддень унії. Точки нерівноправности я мав нагоду вказувати уже вище ¹⁵⁰ : неоднаковий порядок суду для магнатів і шляхти, свобода магнатів від повітової воєнної організації (право власних хоругв), фактична монополія магнатів на всі вищі уряди й повна перевага їх над шляхтою в центральній управі і навіть на соймах, право (деяких родів) на місця в раді незалежно від урядів. До сього треба додати ще одну точку, що дуже ображала шляхту, від коли серед неї збудило ся змаганне до рівноправности — се віддаванне державою, в більших комплексах земель, боярських земель, разом з селянськими, в державу і власність магнатам. Тою дорогою бояре, що на тих маєтностях сиділи, з безпосередно залежних від в. князя (*reichsunmittelbare*, кажучи німецьким терміном) ставали підвластними князя чи пана (*mittelbare*). Се з початку практикувало ся з наданнями князям, але від коли панські магнатські роди вийшли на становище княже — таке трапляло ся і з наданнями панам, і число шляхти, що сиділо

¹⁵⁰ Див. с. 36-7.

під зверхністю таких панів-князів, було дуже велике.

З тих магнатських прерогатив всі були впливом державної організації в князівства, з виїмком права власних хоругв, перейнятих, по всякій правдоподібності, з Польщі. Тільки так се право не було прерогативою магнатських родів, бо під хоругвою певного гербу там ставали всі рядові шляхтичі, що до того роду належали. Великопанською привілеєю стало воно доперва на литовським ґрунті. Розтягнути сього права на рядову шляхту тут не можна було, бо ся не вязала ся в такі ширші родові звязки як у Польщі, і сеї справи литовська шляхта й не тикала. Вона ударяла, йдучи тут за польськими взірцями, головно на три точки: на нерівність перед судами магнатів і шляхти, на роздаваннє в князями бояр магнатам, на пасивне становище шляхти в конституційних відносинах.

Від другої четвертини XVI в. почавши, шляхта добиваєть ся, щоб розпорядження, які її інтересів дотикають (великість воєнної служби, плата сребщини і т. и.), не видавали ся без її участі, самою радою з в. князем, і щоб справи законодатного характера не полагоджували ся без участі вального сойму. І вона осягає сього. Статут 1566 р. постановляє, що в. князь не буде ніяких устав чинити инакше як «на вальномъ соймѣ того

панства нашого»¹⁵¹. Тойже Статут унормував справу роздавання маєтностей разом з осілою в них шляхтою: уже в першій половині XVI в. правительство тримало ся погляду, що шляхта «не можетъ быти никому въ моць подана»¹⁵², і Статут 1566 р. потвердив се, зробивши виїмок тільки для маєтностей спадкових, себ то таких, що були вже в руках панів і по вигасненню рода вернули ся в руки в. князя: в складі таких маєтностей в. князь задержав собі право давати й шляхетські маєтности панам, і се право його потвердив і Статут 1588 р.¹⁵³

Судова реформа, як ми вже знаємо, була переведена в 1564 р. і знесла судові прерогативи магнатства. Тут тільки піднесу, що спеціально вставляла ся за тим шляхта волинська, уже на соймі 1554 р. Одним з мотивів, очевидно, було те, що пани з иньших земель, володіючи маєтностями на Волини, не хотіли судити ся «правом волинським»,

¹⁵¹ Розділ III арт. 12, пор. петицію 1551 р. — Акты Зап. Рос. III, с. 26–7.

¹⁵² Археографическій сборникъ I с. 12.

¹⁵³ Статутъ 1566 р. розд. III арт. 4, Статутъ 1588 р. розд. III арт. 5.

як се підносили Волиняне¹⁵⁴.

**Шляхта в українських землях корони:
сформованне шляхецьких прав в польщі
XIII–XIV в., обовязки шляхти в українських
провінціях Польщі, військова служба в наданнях
Казимира, джерело сих обовязків, застереження
надань Володислава Опольського, jus feodale,
надання Ягайла, заставне володінне, подібности
з литовським володіннем. Змагання шляхти
руських земель до зрівняння з польськими
землями, привилей 1425 р., привилей
єдлинський, наданне польського права 1435 р.,
останки неповноправности шляхти. Шляхта
белзька**

В українських землях корони Польської шляхетська верства також не сформувала ся відразу, хоч був для неї готовий взірець — в шляхті польській, котрої правне й державне становище в часі прилучення українських земель уже виробило ся вповні. Але правительство польське, щоб улекшити для держави тягарі оборони сих нових дуже zagrożених провінцій, хотіло зложити сі тягарі в значній мірі на плечі місцевої шляхти, і для

¹⁵⁴ Акты Зап. Рос. III с. 64.

того не роздавало тут земель на польським шляхетським праві, а обтяжало їх ріжними з'обов'язаннями, незвістними в польських провінціях Корони.

В польських провінціях шляхта в XIV в. володіла своїми землями на праві абсолютної власности, *jure hereditario*, що виробивши ся дорогою спеціальних імунітетів XIII–XIV в., містило в собі право повного й свобідного розпорядження своїми землями і право спадку в потомстві мужеським чи женським; селяне таких шляхетських земель безпосередно не мали ніяких обов'язків перед державою: держава знала лише їх пана; вони не підлягали юрисдикції державних урядників, і право суда і кари, аж до кари смерти, разом з всякими доходами від суда (грошовими карами), належали їх панови ¹⁵⁵. Обов'язки шляхтича супроти держави, так як вони виробилися ся попередньою практикою, запечатало законодавство XIV в.: великопольський статут Казимира постановляє, що шляхта має служити «як може ліпше» (*servire in armis sicut melius poterint*), але тільки в границях держави; участь в заграничних походах може мати місце тільки за добровільною згодою, або за винагородою від

¹⁵⁵ Piekosiński Rycerstwo Polskie с. 78 і далі.

короля¹⁵⁶. Кошицький привилей 1374 р. увільняє шляхетські землі від усіх служб, податків і повинностей окрім річної плати по 2 гр. польських з залюдненого лану; шляхтичі беруть участь «по змозі» (*cum omnimoda eorum potestate*) в загальнім поході для оборони землі, а в заграничні походи йти не обов'язані хиба з доброї волі, і король в таким разі винагороджує їм понесені шкоди;горова робота обмежується тільки направою пограничних замків під час війни, звичайну ж направу має робити державець замку; в будові нових замків бере шляхта участь тільки в таким разі, коли на се буде ухвала ради панів¹⁵⁷.

В противність сьому шляхетському володінню на польським праві — абсолютному, ніякими застереженнями не звязаному й обтяженому мінімальними обов'язками супроти держави, в руських землях польське правительство заходило ся завести инакший тип — володіння служебного, під умовою певних обов'язків і звязаного ріжними застереженнями, що не в однім пригадує нам боярське володінне в кн. Литовського. Подібність ся мусить бути толкована передовсім спільною

¹⁵⁶ Статут в вид. Губе § 17 (*Prawo polskie XIV w. c. 43*).

¹⁵⁷ *Volum. legum I c. 25*.

цілю, до якої стреміли обидва правительства — перенести військову службу на землю, на шляхетське землеволодіння; при тім же переводилися отсі норми на однім і тім самим історичнім ґрунті, а може — і не без певного вплива практик одної держави на другу, в данім разі — Литовської на Польську¹⁵⁸.

Вже в зверхній формі грамот-надань маєтностей на Русі виступає виразно різниця від шляхетських надань польських: сі остатні вичисляють привилеї й імунїтети, перші —

158 Ще лекше, здавалося б, об'яснити сю подібність спадщиною староруського права, як то й робилося: форми служебного землеволодіння перенешувано в староруські часи, як питомений руський «феодалїзм». Та обставина, що в сих часах ми стрічаємося з анальоґічними формами служебного землеволодіння в землях руського права під зверхністю в князїв литовських і московських та королїв польських, справді робить таке об'яснення дуже привабливим. Але ближші досліди показують, що маємо ми в них скрізь новотвори, до себе подібні завдяки подібним обставинам, в яких вони розвивалися, й однаковим цілям, які ставили собі правительства всіх трох держав, виробляючи нові норми служебного землеволодіння. Завдяки значному запасу грамот-надань з XIV в. з Галицької Русі, генезу сих нових форм можна в сій землі найліпше слїдити і вони кидають також світло на еволюцію землеволодіння в тих двох інших державах.

обовязки шляхтича, а при тім головний натиск кладеть ся на деталічне нормованне воєнної служби, тим часом як шляхетські надання польських земель про неї ніколи не говорять¹⁵⁹. При тім, коли в Польщі взагалі розвій шляхетських привілеїй змагав ся в сім часі — в другій половині XIV в., що до руських земель, слідячи за змістом надань, можна бачити тенденцію просто противну — тут розвиваєть ся як раз служебний, «прекарний» характер шляхетського землеволодіння, так само як мусіло то бути і в землях в. кн. Литовського.

Казимирові надання маєтностей руським боярам і приходням ріжних національностей в Галичині (дотепер звістні починають ся від р. 1357) все дають докладне означенне військової служби, але більше ніяких застережень не роблять. В них означаєть ся, чи властитель дає ставити ся «до кожного походу» сам, чи ще має поставити другого «коня», чи вивести «одну сулицю» (*cum una hosta*) — так звав ся оден вповні узброєний кінний вояк з кількома лекше узброєними помічниками, чи поставити окрім того кількох «стрільців» (*sagittarii, balistarii*); иноді вказуєть ся ще, яке має бути

¹⁵⁹ Див. регести шляхетських надань на польським праві і служебних надань руських земель, зроблені для порівняння Пекосіньским — *Rycerstwo polskie* I с. 211 і далі й с. 232 і далі.

узброєнне (*decenter armati*), який кінь (*in equo valente sex marchas*) — однакової формули для цього застереження не було вироблено¹⁶⁰. Зрештою обдарований має повну свободу в розпорядженню маєтністю, він має дідичні права, право продати, дарувати, замінити, *iure hereditario*: сей термін, в пізнійших грамотах замовчуваний, в Казимирових стрічається ще досить часто¹⁶¹.

¹⁶⁰ Нпр. в наданню ґрунтів Павлу й Петру з Угорщини, 1361 р. — обов'язок служби *cum duobus sagittariis decenter armatis* — Kod. Małop. III ч. 741, пор. Матеріали т. 1. В наданню Дмитрович Венцеславу в Голухова, 1364 р., обов'язок *cum una hasta ad quamlibet expeditionem generalem servire* — Akta gr. i ziem. II ч. 2. В наданню с. Риботич Стефану Угріну, 1368 р. — обов'язок ставити ся *cum una hasta et quatuor balistariis ad quamlibet expeditionem generalem* — Kodeks Małopolski III ч. 807. В наданню Станіславу Дреventі, 1368, обов'язок ставити ся *cum duabus hastis et sex sagittariis in equis bene valentibus* — Kod. Małop. III ч. 816. Див. іще нпр. Kod. Małop. I ч. 252, III ч. 715, 737, 743.

¹⁶¹ З дотепер звістних Казимирових надань маємо кілька виїмків з сеї звичайної норми — жадання воєнної служби; але їх можна витолкувати до певної міри: нема його в наданню Ряшева Пакославу 1344 р., але се надання стало ся перед прилученням цілої Галичини, коли відірвано від неї Сянїччину. Очевидно свій плян військової служби правительство польське виробило, коли на порядку деннім стала справа оборони цілої Галичини. Нема сього застереження в наданню Заню Матейчичу, (Акты Юж. и З. Р.

Се застереженне військової служби, як я вже сказав, виразно відріжняє сі Казимирові надання в руських землях від надань на польським праві. Але вони не дають найменшого натяку також і на те, щоб се застереженне було спадщиною по праві староруським. Особливо інтересні з сього погляду ті грамоти Казимира, де він потверджує маєтности на підставі грамот Львових (маємо тепер таких три): в них ані сліду нема, аби військова служба вимагала ся на підставі давнійшої практики, противно — вона виступає досить виразно, як нова вимога¹⁶².

П. 62), але се грамота особливша: вона увільняє слугу від службних обовязків, і надає йому не маєтність шляхетську, тільки меньшу. Може бути зрештою, що належить вона до перших років Казимирової окупації (грамота без дати). В наданню конфіскованої маєтности Бутвичів, 1360 р. (Kod, Małopolski III ч. 79) Казимир дає її omnibus iuribus, quibus alii nobiles terre Russie et eorum cmetones gaudere dinoscuntur. Нарешті не згадує нічого про військову службу, грамота Ходкови Бибельському (Akta gr. ziem. I ч. 5), обмежуючи ся лише на потвердженню сих маєтностей на підставі предложених Львових грамот.

¹⁶² Особливо виразно се в наданню Ходку Матутейовичу: потвердивши за ним його маєтности на підставі предложеної грамоти Льва, Казимир додає: volumus tamen, quod preteritu huiusmodi nostre donacionis et confirmacionis (ipse Chodko) et eius successores legitimi nobis et suceessoribus nostris cum duobus sagitariis in equis competentibus ad quamlibet expeditionem generalem temporibus perpetuis seruire sit astrictus

Взагалі ті обов'язки, що прийняті були місцевою практикою, не згадують ся в галицьких грамотах. Вони нпр. всі мовчать про хлібну дань, або городову роботу¹⁶³, аж до знесення їх в 1435 р., — хоч таких обов'язків, в тій формі не знало польське право. За те підчеркують ті обов'язки, які являли ся новиною супроти місцевої практики.

Зрештою можемо вказати з усякою певністю, звідки взяв Казимир сї застереження що до військової служби: вони звістні були в Польщі здавна, тільки не в наданнях шляхтичам, а в привилеях на німецьке право. В сих наданнях, почавши від кінця XIII в. королі і князі застерігають собі військову службу від вїтїв таких осад німецького права, докладно означаючи розмір і форму сеї служби¹⁶⁴, й порівняннє сих грамот з

(Kod. Małop. III ч. 737). Подібно, хоч не так виразно, в потвердженню Дмитру Кальдофовичу (ib. ч. 743): потвердивши за ним його села, р митом, *quod dabatur ex antiquo*, і правом врубів в ліси, грамота додає: *servicium vero nobis et successoribus exhiberet* і т. д. В третім потвердженню — Ходкови Бибельському (Akta gr. i z. I ч. 5) про воєнну службу зовсім не згадуєть ся.

¹⁶³ Згадують про се тільки пізнї белзькі грамоти, коли вже йшла боротьба против сих обов'язків.

¹⁶⁴ Див. регести надань німецького права у Пекосїньского

Казимировими наданнями для галицьких бояр і шляхти не лишає сумніву що до генетичного їх звязку. Казимир розтягнув на тутешню шляхту, без різниці національності, обовязки польських вйтів німецького права, що в порівнянню з шляхтою стояли на низшім, півпривілегованім становищу¹⁶⁵.

Ціль сеї реформи ясна: Казимир хотів тим забезпечити новоздобутій, загроженій провінції службу шляхти, не *sicut poterint*, а найліпшої якості і в зовсім певній, застереженій наданнями великості. Відповідно до них, від кожного села мала бути виведена в похід, «коли буде потрібно»,

Rycerstwo I с. 237 і далі.

¹⁶⁵ Для прикладу наведу нпр. надання Казимира з 1340 р. вйтівства в Сандеччині — обовязок ставити ся *ad quamlibet expeditionem in defensionem regni cum tribus famulis, armis bellicis bene dispositis* — Kod. Małop. III ч. 162. Або надання вйтівства з 1352 р. Дмитру з Сянока (в Римановськім): *ad expeditionem generalem unum hominem in levibus annis videlicet in pancerio, in slappa et cum hosta in equo valenti mittere* — A. g. z. VIII ч. I. Завважу, що в порівнянню з пізнійшими шляхетськими, надання вйтівські часто визначають ся ще далеко детальнішими означеннями що до якості вояка — описуєть ся докладно зброя, означаєть ся вартість коня (скільки має бути варт). Очевидно, для шляхти король мав більше довіря, що не вишле вояків лихо споряджених.

себ то, на кожний поклик королівського старости, ціла «сулиця», а окрім того ще й кількох стрільців: в сумі се мусіло дати зовсім показну воєнну силу.

Ряд нових застережень знаходимо в наданнях Володислава Опольського. Уже в перших грамотах (від р. 1373), поруч обов'язку воєнної служби, докладніше означено і в більше менше стереотиповій формі вистилізованого 166, застерегає собі Володислав річну плату з кожного селянського господарства¹⁶⁷ по 2 гр. широких, чи 4 польських (замість 2 гр. польських з лану, застережених кошицьким привилеєм Людовика)¹⁶⁸. До сього прилучаєть ся слідом (в грамотах від р. 1374) застереженне, що обдарований з своєю родиною буде постійно мешкати в Галичині (*quod cum uxore et pueris residenciam personalem facere tenebitur in terra*

¹⁶⁶ *quocienscunque ad expeditionem generalem in terra Russia vocatus fuerit, cum una hosta et uno sagittario cum armis bene preparatis in equis valentibus tenebuntur deservire* (одно з найстарших надань, Ходку Лоевичу — А. г. з. V ч. 8).

¹⁶⁷ *singuli kmetones, de quolibet curia seu fumo.*

¹⁶⁸ А. г. з. V ч. 8, VII ч. 9 (1373).

Russie)¹⁶⁹. Се висловляється часом в м'якшій формі — начеб як переконання Володислава¹⁷⁰, часом в острійшій, себ то в формі з'обов'язання, а иноді згадується навіть про зложене обдарованим з'обов'язання в сій справі¹⁷¹. Нарешті в пізнійших грамотах (1375 р.) стрічаємося з застереженням, що обдарований може передати свою маєтність третій особі тільки за спеціальним дозволом князя (*nostro consensu speciali accedente*)¹⁷². Судячи по тому, що грамоти дуже часто відкликують ся до місцевої практики (*eadem libertate et consuetudine, qua ceteri nostri vasalli bona ipsorum tenent, і т. и.*), треба думати, що ці застереження були обов'язкові взагалі для місцевої шляхти: що в міру того як правительствена практика виробляла ці застереження; вони розтягали ся на всю місцеву боярсько-шляхетську верству, і їх треба розуміти і

¹⁶⁹ А. г. з. VII ч. 10 (1374), VIII ч. 9 (1375).

¹⁷⁰ Нпр. А. г. з. II ч. 4 і 5 (1375).

¹⁷¹ *in terra Russie residenciam faciant personalem, prout se ad hoc specialiter obligerunt* — грам. 1376 р., А. г. з. V ч. 11, пор. Матеріали ч. 3.

¹⁷² А. г. з. II ч. 4, 5, 6 (1375).

там, де вони не згадують ся спеціально.

Окрім такого рода нових, виразно зазначених застережень, Володиславові грамоти рiзнять ся від попередніх iще тим, що прикладають до шляхетського землеволодiння термiнольоґiю ленну, зовсiм чужу сучасному польському землеволодiнню. Галицьких бояр-шляхту зве Володислав в сих своїх наданнях своїми васалiями, а самi надання зве наданнями по правi леннiм, *iure feodali*, не уживаючи таких термiнiв як *iure hereditario*, *iure polonicali*. На жаль, грамоти його не поясняють ближше, що розумiв вiн пiд сим термiном; *iure feodali*. Пiзнiйше в Польщi прикметою ленного володiння (*iure feodali*) признавало ся обмежене спадщини самим лише мужеським потомством (таке обмежене дiйсно iстнувало в захiднiм леннiм правi). Дуже можливо, що в такiм значiнню уживав Володислав сей термiн i в своїх наданнях: вирази «*hereditarie, iure feodoli*», що в такiй комбiнацiї стрiчають ся не раз в його грамотах, досить за сим промовляють.

Чи зачерпнув Володислав для практики галицького шляхетського землеволодiння iще щось з захiдного ленного права — добре звiсного йому, як князю шлезькому, годi сказати. Застереженне, що «васаль» не може передати своєї маетности без дозволу, звiсне i в леннiм правi Заходу. Так само приреченне Володислава, повторюване досить

часто в його наданнях¹⁷³: що коли б під час походу шляхтич попав в неволю, або поніс шкоду в конях чи иньшу, то він сам викуп заплатить, а шкоди нагородить; се належить до загальних обов'язків сюзерена до свого васаля¹⁷⁴. Але таке приреченне висловлене було і в Кошицькій привилею 1374 р., отже могло з'явити ся і без безпосереднього запозичення з західнього ленного права. Так само й застереження против свобідного розпорядження шляхетськими маєтностями могло бути подиктоване безпосередно тими ж мотивами, що й примусове мешканне в Галичині (*residentia*

¹⁷³ Нпр. Ходку Лоевичу 1373 (А. г. з. V. 8); Яську на Дорошів (ib. VII. 11); Глібу Дворсковичу (А. г. з. VIII. 9); Регінальду і Нінотку, 1376 (А. г. з. V ч. 11) і т. и.

¹⁷⁴ В сих умовах бачить др. Прохаска (*Lenna i maństwa*) доказ, що ленне право, заведене Опольським, вповні відповідало західньому ленному праву. Рецептю ленного права вже перед тим припускав Линниченко (*Суспільні верстви* с. 34 і далі), кладучи її ще на часи Казимира, Володислав же, по його гадці, тільки відважив назвати річ її іменем. В своїй книзі *Барское староство* (с. 164) я вказав, що нема причини припускати такої свідомої рецепції: ріжні застереження, які стрічаємо в грамотах Казимира і пізнійших, виробляли ся самою політикою, подібно як в в. кн. Литовським і Московським, а Володислав приложив до того тільки назву «ленности».

personalis): бажанням привязати шляхтичів до їх земель, в інтересах оборони краю, і держати з цього погляду в контролі властителів маєтностей — оскільки вони в стані нести наложені на їх маєтності військові обов'язки.

В пізніших привілеях — з часів Ягайла, ми вже не стрічаємо звичайно цього терміна: *iure feodali*, противно — маємо грамоти, де він переводить шляхтичів *de iure feodali alias szluskiego* в категорію *veros et legitimos heredes*, в значінню польського шляхетського права¹⁷⁵. Але служебний характер землеволодіння в руських землях задержуєть ся далі. В цитованій грамоті при увільненню від *ius feodole* задержують ся в силі застереження, наложені в грамоті Володислава: 2 гр. широкі з дима і обов'язок служби; в иньшій аналогічній задержують ся всі місцеві практики шляхетського землеволодіння¹⁷⁶. Докладно

¹⁷⁵ *secundum ritum et consuetudinem aliorum terrigenarum nostre corone regni Polonie* — Акта гр. і ziem. V ч. 30 і регеста 1386 р. у Линниченка Юрид. форми с. 309. Надання Ягайла *iure feodali* (числом два) наводить з регест ревізії 1564 р. Линниченко *ib.*

¹⁷⁶ *omnia et singula iura ruthenica in terra Russiae ab antiquis temporibus tenta et habita.*

регламентована воєнна служба задержуєть ся, як загальна норма, далі. Знаємо, що при ревізії документів королівською канцелярією під час побуту Ягайла в Галичині в р. 1417, додатково визначувано й дописувано обовязок воєнної служби до тих грамот, що сього обовязку не містили¹⁷⁷. Зістаєть ся далі примусове мешканне (*residentia*): стрічаємо її в подільських наданнях Ягайлових і пізнійших — Володислава і Казимира Ягайловичів¹⁷⁸. В пізнійших грамотах вона навіть загострена часом погрозою, що инакше маєтність буде відібрана¹⁷⁹. Так само практикуєть ся

¹⁷⁷ Так грамота Мих. Бучацького з р. 1392 на с. Койданів в Тереховельськiм повіті має таку приписку: *Ex mandato domini regis tempore ostensionis litterarum in presentia regia in Grodek sub anno Domini millesimo quandringsesimo decimo septimo huic donationi adiunctum est servitium unius lancae et duorum sagittariorum in armis et equis volentibus ad quamlibet expeditionem imminetem*, — Матеріали ч. 7. Взагалі гадка Линниченка, що з переходом Галичини до Ягайла в становищі галицьких шляхтичів зайшла радикальна зміна, і умови надань змінюють ся (Сусп. верстви с. 40 і далі), не має підстави.

¹⁷⁸ А. г. з. IV ч. 16, Акты Барскаго стар. II с. 327, Матеріали ч. 14, 25, 28–32, 37, 39.

¹⁷⁹ *alias sibi ad tenendas praesentes nostros inscriptiones minime obligaremur* — А Бар. с. I ч. 11 і II R. 1448, Матеріали

застереження, що в інші руки маєність не може перейти без спеціального дозволу (сі застереження не завжди висловлені, але очевидно піддержувалися практикою). Крім того застерігають ся часто ще різні місцеві дани й престації шляхетських підданих (подимщина, стації, дани).

Як взірець такого особливо повного всякими застереженнями надання можна вказати надання Сатанівської волости (на Поділю) Петрови Шафранцеви 1404 р.; тут застережено, що — а) дідич сам або через рівного собі заступника має жити в наданих маєностях; б) він має ставити в заграничні походи 6 сулиць і 12 стрільців, а коли треба оборони краю — ставити ся з усіма своїми людьми; в) передати свою маєність третій особі може він тільки за королівським дозволом; г) піддані його мають сповняти всі служби й давати податки, які були за давніших володарів Поділя (Коріатовичів)¹⁸⁰.

Поруч такого дідичного, але різними застереженнями обтяженого володіння, за Ягайла розвиваєть ся володінне заставне: король дає маєність в державу, забезпечуючи, що як би ся

ч. 31-2, 46-7.

¹⁸⁰ Акты Барскаго стар. II с. 327.

маєтність мала бути відібрана королем, чи за його дозволом — якоюсь третьою особою, то першому державцеві буде виплачена певна, в грамоті означена сума. Пізніше — головню в XVI в., при тім часто давала ся також гваранція від викупу на певний час: до живота першого державця, або також і до живота його дітей. Але в XV в. такі гваранції стрічають ся незвичайно рідко: державець дістає свою маєтність на час неограничений, аж до евентуальної виплати записаної йому суми.

Такі «записи в сумах» маєтностей особливо широко практикували ся що до Поділя: тут тільки в перших роках XV в. стрічають ся надання на вічність частійше, потім дуже і дуже рідко. Записи бувають або т. зв. голі — то значить без застережень, або з ріжними застереженнями — такі трапляють ся далеко частійше. Тут повторяють ся ті ж застереження, які бачили ми вже в галицьких наданнях XIV в., в ріжних комбінаціях (звичайно не вичисляють ся вони докладно, бо нормувала сі обовязки однаково земська практика)¹⁸¹.

Сей спосіб надань мав ту вигоду, що давав правительству спромогу як найширшої контролі й мішання в шляхетське землеволодінне. Коли якийсь

¹⁸¹ Ріжні комбінації сих застережень вказані в моїй книзі Барское староство с. 157.

державець був непоручним, або його маєтність на щось потрібна була правительству, її зараз можна було відібрати, сплативши йому записану суму або дозволивши иньшій особі сплатити її (така сума звичайно все була низша дійсної вартости держави, а окрім того наслідком здешевлення гроша з часом тратила на вартости, так що охочого сплатити таку суму завсїди можна було знайти). Що правда, і з шляхтичами, що сидїли на праві дїдичнім, правительство в руських землях не робило собі великих церемоній: воно відбирало й замінювало собі маєтности, коли се було потреба для якихось комбінацій, без усяких скрупулів¹⁸².

Таким чином становище шляхти в руських землях Польської корони значно рїжнило ся — гірше було від иньших коронних земель. Особиста свобода її була обмежена примусовим мешканнем в певній землі. Свободи розпорядження маєтностями не було. Замість військової служби «по спромозї», то значить в розмірі добровільнім, і то лише в границях держави, тяжів на нїй докладно

¹⁸² Див. нпр. Матеріали ч. 5: з королївського поручення, без всяких мотивів, староста руський відбирає від Івашка Сеньковича його село Дроздовичі на королївщину, замість того дає село иньшого шляхтича Мимоня, а Мимонєви королївське село Куйматичі, з додатком двох дворич і 10 гривен.

регламентований обов'язок ставлення певного числа відповідно озброєних вояків. І то не тільки для оборони держави, а й для всяких заграничних походів; до краюї ж оборони подекуди (на Поділю) вони були з'обов'язані ставити ся з усіма своїми підданими. Шляхетські піддані давали замість 2 гр. ланового (як в Польщі) 4 гр від дима, досить значну хлібну дань, різні побічні оплати, відбували городову й мостову роботу (про се низше). Окрім того шляхта руських земель не мала тої шляхетської самоуправи, яка виробила ся вже в землях коронних.

Сей обмежений, «прекарний» характер шляхетського володіння, що значно пригадує нам землеволодінне литовського права, і ті далеко більші від иньших коронних земель тягарі були прикрі місцевій шляхті, й серед неї розвиваєть ся змаганне до увільнення від сього підрядного становища, до переходу з сього «служебного» права, як воно зветь ся часом ¹⁸³, на «право

¹⁸³ *de iure feudali alias szluskiego exiperemus* — A. g. z. V ч. 30, пор. III ч. 107; *ipsos de iure servili in ius terrestre translatos teneant*. Мушу завважити, що давнійше я розумів се *szluskiego* як «шлезьке» (Барское староство с. 65), уважаючи на варіанти сього слова, і навіть полемізував з сього погляду з дром Прохаскою, але порівнюючи з сим вираз «*de iure servili*», переконую ся, що таки тут треба розуміти *szluskie* як *s lu źskie* = служебне.

дідичне», «право польське», «право земське». Уже вище я згадував про перенесення поодиноких шляхтичів, за їх прошенням, на польське право за Ягайла: такі факти звістні нам уже з XIV в. (коли дата вірна). Але сі перенесення були більше номінальні, та й у всякім разі такі одиничні привілегії не могли б змінити річі. Шляхта руських земель жадає загального зрівняння в правах і обовязках з щяхтою иньших земель і дійсно здобуває собі в остатніх роках Ягайлового пановання важні приречення від нього ціною прислуг, які робить його династичним інтересам.

В остатнім десятиліттю свого пановання Ягайло дуже заходив ся коло забезпечення польської корони своїм малим синам. На соймі в Берестю, весною 1425 р., вів він про се переговори з зібраними станами, і результатом торгів були рїжні спеціальні уступки, за які стани з'обовязали ся по смерти Ягайла признати королем його сина Володислава. Руська земля при тім дістала обіцянку зрівняння свого (себто тутешньої шляхти, розуміється) з иньшими землями. В брестській привилею Ягайла звучить воно так: «обіцяємо також, що всі землі Польської держави зведемо і зводимо сим до одного права, рахуючи в тім і землю Руську, з тим виїмком, що вівсяна дань буде давати ся тут іще за

нашого життя»¹⁸⁴.

Коли б полягати на сих словах, виходило б, що вже тоді, привилеєм 1425 р. зрівняно Руські землі в устрою з иньшими землями, а шляхту тутешню з шляхтою польських провінцій, з одиноким виїмком що до вівсяної дани. Так одначе в дійсности не було. Длугош, оповідаючи про зрівнянне галицької шляхти з коронною, переведене Володиславом Ягайловичом, каже, що він пішов далі, ніж заміряв то його батько, бо Ягайло хотів, зробивши иньші пільги, на завсіди задержати тутешню збільшену військову й городову службу, хлібну дань і вищі грошеві чинші; тому, каже повне зрівнянне, переведене Володиславом, обудило велике незадоволенне серед польських сенаторів. Що в кождім разі Ягайло дійсно резервував не саму тільки вівсяну дань, як каже привилеї 1425 р., а більше, на се маємо й документ: з'обовязанне руської шляхти, що вона буде платити й сповняти до смерти Ягайла дани й служби, застережені ним для всіх мешканців руських земель «як католиків так і схизматиків»

¹⁸⁴ Codex epist. saec. i XV т. II ч. 149 § 18, пор. Длугоша IV с. 333; розвідка Левіцкого Przywilej brzeski — Rozprawy краківські т. XXIV, також дещо у Прохаски Geneza parlamentaryzmu, ib. XXXVIII с. 89 і далі.

при наданню їм «прав, юрисдикцій і судів». Вона з'обов'язуєть ся: давати овес, два гроші з лану, своїм коштом, без всякої винагороди ходити в походи домашні чи заграничні, замки старі поправляти й нові будувати — «від фундаментів аж до кінця»¹⁸⁵.

З'обов'язанне се дати не має; досить, що належить до тих торгів в справі наслідства по Ягайлї. З нього виникало б, що по смерті Ягайла всі ті обмеження мали упасти ео ірсо, але слова Длугоша, що представляє Володиславів привилей

¹⁸⁵ Длугош IV с. 548 Liber cancellariae S. Ciołek ч. 40 (Archiv für österreich. Geschichste XL). Звістка Длугоша самостійна: він знає більше про галицькі данини й повинности, ніж каже про них приреченне галицької шляхти:

приреченне: *de avena, que post contributionem podynine dictam sive fumalem colleccioneni, una cum duobas grossis de quolibet manso possesso... sibi respondere, ad omnes expeditiones tam extraneas quam domesticas sine omni stipendio aut solutione vel subsidiis quibuscunque pecuniariis, vel aliis famulari, castra et eorum ruinas... reparare et nova denuo edificare et erigere et usque a fundamentis ad finem consumare.*

Длугош: *ad quaelibet bella sine aliquo donativo ire, ad castrorum aedificationem suos homines mittere, ac de quolibet manso possesso duas avenae, duas siliginis mensuras et quatuor grossos singulis annis solvi.*

Левіцький (ор. с.) думає, що приреченне було видане перед берестейським привилеєм 1425 р. і його гадку приймає Прохаска (Geneza parlamentaryzmu с. 90), але я на те не бачу важних доказів.

актом особливої його ласки і твердить про незадоволенне з сеї причини сенаторів, показують, що з тими свободами руської шляхти справа за життя Ягайла не стояла так ясно. І спеціально привилей 1425 р. коли мав які впливи на становище землі, то досить невеликі: обовязки шляхти (з їх підданими) й організація земель зістали ся по давньому, і від привилея 1425 р. при нинішнім стані наших відомостей можна хиба датувати початки соймакування¹⁸⁶, та перші кроки в запровадженню польських земських урядів в Галичині (так літом 1425 р. у перше стрічаємо уряд підкоморія¹⁸⁷, иньші бачимо доперва з р. 1435).

Переведенне «польського права» тому муіло служити далі предметом змагань галицької шляхти й її торгів з королем на ґрунті престолонаслідства. Се останнє питаннє тому живо інтересує місцеву шляхту. Поруч напряду династичного, що казав держати ся династії Ягайла і з ним торгувати ся,

¹⁸⁶ Окрім згаданих низше (с. 85) соймиків 1427 і 1433 р. див. ще записку холмську з 1430 р. (віче судове?) — Pawiński Sejmiki ziemskie dod. с. 57. Першу звістку про скликаннє королем соймаку на Руси маємо одначе, ще з перед берестейського привилею — Liber cancell. St. Ciołek I с. 36.

¹⁸⁷ Subcamerarius Russiae — Akta gr. ziem. VII ч. 35.

стояв напрям з більш радикальною закраскою, що стремів до вільної елекції. Шляхті приходило ся вибрати між торгами з Ягайлом і евентуальними торгами при елекції. Династичний напрям перемагав ¹⁸⁸. Так звісно, що в 1427 р. в поодиноких руських землях і повітах Корони відбували ся соймики шляхти, де прийнято рішення в інтересах Ягайлових синів ¹⁸⁹. Близше змісту постанов зовсім не знаємо, але судячи з тих численних соймиків (звісно їх аж сїм з того року, місцевих і ширших- кількох земель разом), мусимо припускати, що мова йшла не тільки про се престолонаслідство, а й більш інтересні для шляхти річи — її власні права й обовязки ¹⁹⁰.

¹⁸⁸ Про се див. в розвідці Прохаски W obronie społeczeństwa, тільки на жаль тут за багато місця дано деклямаціям, і дуже мало — аналізу фактів.

¹⁸⁹ Ухвали сих соймиків згадує інвентар коронного архиву — *Inventarium ed. Rykaczewski* с. 253 (див. також звістку з інвентаря Догеля при перекладі Ваповского Маліновского, II с. 225-6).

¹⁹⁰ В світлі сих змагань мабуть треба толкувати звістний епізод з 1426 р., коли руська шляхта на заклик Ягайла до походу на Угорщину, в поміч Жигимонтови на Турків, відповіла, що не піде инакше, коли не дістане наперед по 5 гривен на сулицю, і Ягайло, розгніваний тим, казав

Чи мало се своїм результатом якісь нові уступки зі сторони Ягайла, за браком джерел не можемо знати. В єдлинській привилею його з р. 1430 знаходимо тільки буквальне повторенне наведеного вище приречення з привилея 1425 р.¹⁹¹ Але, очевидно, й його не можна брати буквально. Справа тягнула ся далі. З р. 1433 маємо звістки про соймакові ухвали галицьку й подільську, знову тільки в коротеньких реґестах — знаємо, що шляхта ухвалила вибрати королем одного з Ягайлових синів, але постулятів її знову не знаємо. Сі ухвали стояли в звязку з скликанім в сій справі соймом в Кракові, з початком року, де потверджено єдлинський привилей, в тім і звістне вже нам приреченне 1425 року¹⁹². Нарешті при коронації Володислава, по смерти Ягайла, як оповідає

непослушних арештувати й відібрати маєтности (Длугош IV с. 343, пор. 544). Сі непослушні шляхтичі жадали, аби їх трактовано відповідно до польського права, що звільняло шляхту від заграничних походів. Подібний характер мав мабуть і иньший страйк руської шляхти, про який маємо побіжну згадку в *Liber cancellariae St. Ciołek* I с. 181.

¹⁹¹ *Codex epist. s. XV* т. II ч. 177 § 18.

¹⁹² *Inventarium ed. Rykaczewski* с. 225, пер. Ваповского II с. 226, *Codex epist. s. XV*, т. II ч. 212 § 18.

Длугош, шляхта руських земель звернула ся до молодого короля, чи властиво — його сенаторів з прошеннем, аби відповідно до приречень Ягайла, руські землі зрівняно з коронними, і незважаючи на певну опозицію сенаторів, руську шляхту звільнено від усіх служб і данин, яких не знала шляхта коронна¹⁹³.

На жаль, ми не маємо сього Володиславового привилею, ані таких матеріялів, які б нам докладно виказали круг реформ, заведених з сим наданнем польського права. Що можемо вказати наглядно — се заведенне польського адміністраційного й судового устрою та шляхетської самоуправи в Галичині й на Поділю¹⁹⁴. Появляють ся з 1435 р.

¹⁹³ Длугош IV с. 548.

¹⁹⁴ Акти львівського земського суда під днем 1 січня 1435 мали таку записку: *terrae Russiae dignitarii et terrigenae colloquium primum celebrarunt generale post collacionem iuris polonici terris Russiae per pie record. serenissimum principem d. Vladislaum... gratiose collati et concessi* — Niesiecki Herbarz, вид. Бобровича I с. 260. Подібну записку й досі читаємо на вступі актів галицького земського суда, під днем 12|IX 1435: *post dacionem iuris polonici terre Russie per seren. principem d. Wladislaum etc. praesens registrum est factum pro iudicio terrestri*. Akta grodz. i ziem. XII ч. 1. пор. записку в т. XI ч. 714 і пояснення в передмові с. 6. Про ранійше заведенне вічевих судів в землі Холмській може свідчити й згадана вище

виборні земські суди, окремі від них гродські себто старостинські, й суди вічеві; польське право заводиться *de iure*, хоч уже перед тим панувало *de facto*; появляються уряди сенаторські й земські.

З усякою правдоподібністю можна припускати, що разом з тим знято з руської шляхти й ті тягарі, що відрізняли її від коронної. Можна одначе сильно сумнівати ся, чи відразу уложили ся тут коронні практики що до шляхетських служб і обовязків, і стратили всяке значінне місцеві. Бачимо, що й далі на Русі — в Галичині, а особливо на Поділю землі роздавали ся з ріжними обмеженнями) польському шляхетському праву незвістними. Я вже згадував, що нпр. примусове мешканне, і то під страхом конфіскати, практикується далі в шляхетських (подільських) наданнях¹⁹⁵.

записка 1430 р. — у Павіньського дод. с. LVII, але з неї самої трудно судити. Земського судівництва й земських урядників, видно з неї, тоді тут не було ще. Найдавніший акт земського суда в Каменці звістний тільки з р. 1456 — А. g. z. IV с. 164, пор. XIV с. 474, але члени земського суду, сенатори і земські урядники звістні вже в 1436-9 рр., отже нема сумніву, що й тут заведено «польське право» в 1435 р. і в дійсности (див. Барское староство с. 147). Земських урядників галицьких бачимо на берестейській соймі 1435/6 — Volum. legum I с. 57-8.

¹⁹⁵ Див. вище с. 80.

Стрічаємо також застереження що до воєнної служби в більших против коронної норми розмірах, специфікованих часом на давній взір (стільки і стільки сулиць і стрільців)¹⁹⁶. Задержують ся роботи й prestaції, давнійше практиковані, особливо стації¹⁹⁷. Коли давали ся нові надання, хоч би в формі записей, в такім роді, можна припускати, що в практиці не стратили, принаймні — не зовсім стратили значінне і подібні давнійші застереження.

¹⁹⁶ Так нпр. 1442 р. кор. Володислав надав Томашеви з Гинковець (в пов. Червоногородським) се село, обовязуючи його до служби *ad quamlibet generalem expeditionem cum una hasta et quatuor sagittariis* і примусового мешкання — *A. g. z. VI ч. 20.* 1451. Кор. Казимир дає шл. Станку й Івашку Давидовичам пустиню *Iaczinska* в Львівським пов. з обовязком *ad mandatum capitaneorum leopoliensium ad granicies regni seu terrarum eiusdem et extra in custodiam contra Tartaros semper et pro omni tempore inequittare et in custodia huiusmodi operosam et pervigilem facere diligenciam, sine negligencia et excusacione aliquali* — *A. g. z. V ч. 131.* Пор. Матеріали ч. 35, 39, 46-7, 55.

¹⁹⁷ Стації — пор. Акты Бар. стар. I ч. 9, 19 і документи невидані, вчислені у мене — Барское староство с. 157 нотки 1 і 8. Цілий ряд сіл під Львовом давав стацію ще в 2-ій пол. XVI в. — див. люстрадію 1564 р. — Жерела до іст. України-Руси III с. 378-80. Застереженне замкової роботи від шляхтичів див. Акты Бар. стар. I ч. 25 і 26.

При тім треба пам'ятати, що поруч шляхти повноправної, що підійшла під се надання польського права, зістали ся в руських землях Корони дуже значні групи шляхти служебної, що не була признана за повноправну й далі відбувала різні служби, аж до панщини включно! Про неї буду говорити низше, а тут тільки зазначу, що дальше існування такої служебної шляхти, не відграниченої докладно від повноправної, мусіло давати на кождім кроці поводи до спорів і потягань також і шляхтичів повноправних до різних служебностей, від яких вони уважали себе звільненими.

Піднесу хоч би ту обставину, що й по наданню «польського права» правительство раз-у-раз покликувало шляхту руських земель до заграничних походів, зовсім не питаючи її згоди й не винагороджуючи. Се привело до цікавого епізоду: коли по кількох походах на Волощину покликано в 1450 р. знову до такого походу, шляхта руських земель піднесла протест, і король мусів видати їй грамоту з застереженням, що її участь в поході, яко добровільна, не буде служити прецедентом наперед. Шляхта по сім пішла в похід, але над Дністром застрайкувала знову. Оповідає нам про сю справу провідник (ethman) сього походу Конєцпольский, але дуже неясно; здасть ся, руська шляхта взяла в опіку шляхтичів белзьких,

учасників походу, що кривдували собі й жадали мабуть зрівняння в правах з шляхтою галицькою. Конєцпольський мусів з'обовязати ся за короля, що той заплатить їм по пять гривен за сулицю і потвердить їх права й привилеї, і по сім військо пішло далі¹⁹⁸.

Про белзьку землю, що належала до князів мазовецьких, але зовсім подібно була організована, як і інші руські землі Корони, взагалі досі не маємо відомостей, як і коли переведено там зрівнянне з коронними землями. Польські уряди й судівництво заведене було тут, очевидно, разом з Галичиною¹⁹⁹. Але чи разом з тим місцеву шляхту зрівняно в правах і обовязках з коронною, не знати. Хто зна, чи й згаданий страйк белзької шляхти під час походу 1450 р., підтриманий руською шляхтою, не стремів до того, аби белзьву шляхту зрівняно в правах з галицькою й коронною. Але в кождім разі

¹⁹⁸ Длугош V с. 53, 75, Inventarium ed. Rykaczewski с. 258, Codex epist. saec. XV т. III с. 52.

¹⁹⁹ Сенатори белзькі звістні р. 1435 — Vol. legum I с. 57, фрагменти актів белзького земельного суда з кінця 30-х рр. XV в. (в львівськiм краєвiм архiвi, на жаль досi не виданi) виказують iстнованнє в тiм часi земських виборних судiв, на польський взiр.

з переходом Белзької землі під безпосередню владу польських королів в 1462 р. таке зрівняння мусіло наступити.

Взагалі, протягом XV в. в руських землях Корони сформоване шляхетської верстви на взір польської — з широкою автономією, з участю (дорогою сойму) в управі держави, з мінімальними обов'язками й широкими привілеїями та правами, було довершене, і в XVI в. перейшли тільки слабкі відгомони сього процесу. Вправді, ще в XVI в. стрічаємо ми факти увільнення поодиноких шляхтичів від різних служебностей, вчислених в їх перших документах ²⁰⁰ — доказ, що сі застереження не зовсім втратили всяке значіння й по наданню польського права. Теж саме доводить й дебата над інтерпретацією ленного права, про яку припадком довідуємося з конституцій сойму 1579 р.: постановлено тоді, що ленними маєтностями мають признавати ся тільки ті, про які в наданнях виразно означено, що дають ся вони *iure feudali*, — і що се ленне право не буде інтерпретовано з чужого

²⁰⁰ Нпр. ще в XVI в. маємо королівські грамоти, що потверджуючи надання Володислава Опольського, разом переносили надані ним маєтності з права ленного на право польське — нпр. Матеріали ч. 72.

права²⁰¹. Постанова, як бачимо, досить неясна, а треба її толкувати мабуть так, що при екзекуції прав в правительственных кругах старали ся інтерпретувати значінне надань на леннім праві з німецького ленного права (тим часом як самотнім надань сього права в Польщі уважало ся виключенне женського потомства від дідичення) й хотіли підтягати сюди також і надання з всякими застереженнями, взагалі всякі, що відрізняли ся від польського шляхетського права²⁰². Тим часом шляхта взагалі мала велику неохоту до ленного права й поволі все зменьшала число таких маєтностей, випрошуючи для них признанне польського дідичного права²⁰³.

²⁰¹ Volum. legum II с. 152.

²⁰² В XVI в. і пізнійше ленним звали не тільки надання іуге feodali, але також і всяке служебне непривілеговане володінне, і з того часом виходила плутанина. Пор. Volum. legum. II с. 263 (р. 1588): feuda ziem ruskich i podolskich przed statutem Alexandrowym nadane i konstutucyami krola Stefana w dziedzictwa obrocone, nie maią bydz iuż in controversiam quamvis przywodzone. Постанову 1579 р. супроти того треба інтерпретувати так: ленними можна уважати тільки маєтности надані виразно іуге feudi, і ся ленність обмежаєть ся тільки ограниченнем спадщини мужеським потомством.

²⁰³ Див. Барское староство с. 273-4, документ і коментар, і

Всякі обмеження зістали ся уділом шляхти неповноправної, котрої значні маси зістали ся в руських землях і далі — до огляду сих *minores gentes* тепер і перейдемо.

Шляхта неповноправна, дві категорії її. Шляхта служебна в землях коронних, звістки з Галичини про неї, її змагання до повноправности, конюші села Перемищини. Служебна шляхта на Поділю — шляхта барська, її обовязки, критерії її служебности, шляхта хмельницька.

Неповноправна служебна шляхта в в. кн.

Литовським — овруцька, остерська й любецька.

Бояре і шляхта на землях панських — в в. кн.

Литовським: їх обовязки і залежність. В землях коронних: манства Ярославщини, иньші звістки, шляхта щебрешинська й шаргородська

Становище неповноправної шляхти ні польським, ні литовським правом не було ніколи хоч трохи близше означене. Властиво ні те ні се зовсім не знало такої неповноправної шляхти в тих часах, які нас інтересують²⁰⁴, так що ся категорія, а

тамже с. 363-4. Зрештою про се будемо говорити низше.

²⁰⁴ В стариннім польським праві були поруч повноправних шляхтичів, що мали повне *ius militare*, півпривілеговані, як

властиво — категорії, існували, можна сказати, лише через неухагу законодавства, а навіть в противність його постановам²⁰⁵, будиши витвором побутових обставин, ніколи не нормованих правом. Через се отсю суспільну верству майже неможливо вложити в якусь схему й одностаино схарактеризувати.

Навіть якоїсь виробленої назви для неї не було. Часом для означення шляхти служебної, непривілегіюваної уживали таких назв з ленного права як *vasalli*, *manowie* (*mann* — *Mann* — васаль), *dzierzawcze lenne*, або бояри, в тім специфічнім, непривілегіюванім значінню (*bojari*, *bojarones* — навіть по землях коронних), *servi nobiles*, *nobiles servitores*, *sliachcziczi służebni*, а ще частійше називали їх просто шляхтичами, без всякого близшого пояснення.

На дві категорії сю неповноправну шляхту

владики в давній Малополющі, як *scartabelli* або *medii nobiles i milites creati de sculteto vel cmetone* Казимирового права (*Extravag. 97* Вислицького статута у Губе *Prawo polskie* р. XXXV, також *ibid.* с. 108), але пізнійше праводавство не розвинуло сих ріжниць, і вони зникли.

²⁰⁵ Нпр. цитована вище (с. 88-9) соймова постанова з 1579 р. властиво виключає існування всякої служебної шляхти, але вона не досить категорична і ясна.

можна поділити, не натягаючи фактів. Перша — се бояре й шляхта, що сиділи не безпосередно під королем, а на землях і під власттю князів, панів і просто шляхтичів. Друга — се бояре й шляхта, що сидячи безпосередно під королем, обтяжені були різними служебними обов'язками, а при тім часом і в особистих своїх правах в порівнянню до шляхтичів повноправних були де що укорочені. Коли перша категорія бодай сю зверхню прикмету — залежність від свого дідича, має виразу, то друга розпливається ся зовсім, не маючи ніякої виразної границі, ба й спільної прикмети, окрім тої служебности.

Я почну від сеї другої категорії — в звязку з що йно зробленим переглядом формовання шляхетської привілегіюваної верстви.

Ми бачили вже, як супроти великої ріжнородности суспільних елементів, покликаних до воєнної служби, литовське правительство старало ся зробити ріжницю між привілегіюваним шляхтичом і особами, обов'язаними воєнною службою, непривілегіюваного походження, і шукаючи різними способами потягнути якийсь критерий для розграничення їх, вкінці спинило ся на принципі давности: старші роди на підставі своєї приналежности до боярського, себто до воєнної служби обов'язаного стану, признавали ся тим самим привілегіюваними, тим часом як

воєннослужебні новійшій дати за шляхту не признавали ся. Ряд моментів на ґрунті сього принципу відсортували, бодай з грубшого, привілегіювану шляхту від півпривілегіюваних воєннослужебних, що зістали ся в переходовім стані, претендуючи на шляхецтво й ведучи за шляхетські привілегії боротьбу, що приводила до ріжних результатів зовсім przypadково: одні видерали ся на шляхетський щабель, иньші спадали до становища майже або й зовсім селянського.

В подібнім стані була справа шляхти і в руських землях Корони, з тою тільки ріжницею, що коронне правительство не мало причини так піклувати ся сею провінціальною справою і не присвячувало її ніякої уваги, тим часом як для литовського се було одною з кардинальних точок державної організації.

І в руських провінціях Корони, як ми бачили вже, в інтересах оборони, до військового обовязку притягали ся ріжні суспільні верстви й суспільні елементи: військову службу несли міщане, вйти сіл німецького права й князі волоського права, з воєнно-служебними обовязками давали ся й потверджували ся земельні маєтності слугам ріжних категорій і людям всілякого стану. Володіючи ж маєтностями з обовязком воєнної служби, такі всілякі люде переходили до привілегіюваного стану, й нераз безслідно

замішували ся між правдивою шляхтою — потомками давніх місцевих боярських родів і різними приходнями-шляхтичами. Перегляду ніякого в тім центральне правительство не мало, лише місцеві старости могли піднести голос, в інтересах свого замка і держави, против такого переходу служебних державців до категорії привілегіюваної шляхти. Але з старостою можна було погодити ся, або й без його відомости дістати з королівської канцелярії грамоти, що мовчачи про давні служебности (евіденції їх канцелярія ніякої не мала), потверджувала петента в володінню його маєтностями, чи вкінці якийсь фальзіфікат предложити її до потвердження. Така королівська грамота часто безповоротно крила й служебні обовязки й нешляхетське походженне панка.

Звичайно тільки менше заможним, менше впливовим не удавало ся вкінці вибити ся з під замкової служби й зверхности, або там, де старости мали вже такі цілі гнізда служебної шляхти, й пильнували, щоб не дати її з тої служебности виломити ся. При загальній еманципації шляхти руських земель в 1435 р. головна маса властителів маєтностей, очевидно, мусіла від разу вийти до категорії повноправної привілегіюваної шляхти, без всяких процедур ²⁰⁶. Тільки менш заможна,

²⁰⁶ Ніяк не можу згодити ся зі здогадами проф.

слабше актами й привілеями узброєна меншість лишила ся за дверима шляхетського раю й мусіла калатати до них, стараючи ся *ex post* надолжити брак документів та відгризти ся від претензій старост на її служби й зверхність над нею.

Найчастійш в подібних спорах з старостами і виходила наверх історія походження рїжних сумнівних шляхетських родів, їх служебних

Линниченко, що при наданню польського права руські роди увійшли між повноправну шляхту «на тих самих підставах, які були дані для нобілітації литовсько-руської шляхти, тоб то через адаптацію польськими шляхетськими родами», і що пізнійше дрібна руська шляхта переходила в шляхетську верству через доказ посвоячення свого з шляхетськими родами (Сусп. верстви с. 64 і далі). Линниченко опираєть ся тут на істнування у руських родів в Галичині польських гербів, по друге — на фактах виводу шляхецтва доказами такого посвоячення. Але істнування польських гербів зовсім не доводить адаптації. Вона взагалі не закорінила ся на руськім ґрунті: бачили ми вже, що і у литовського правительства з такими адаптаціями нічого не вийшло. Під Польщею руські родини шляхетські або такі, що хотіли себе зачисляти до шляхти, уживали часто гербів польських без усякої адаптації — се дуже добре знаємо з пізнійших часів. Справу шляхецтва звичайно рїшала не приналежність до герба чи до шляхетського роду, а привілеювання володінне землею. Такі процеси виводу шляхецтва, як описує д. Линниченко, належали до рідкостей, трапляли ся коли спеціально закидали не-шляхецьке походження, звичайно ж справа обертала ся коло прав на землю й служебних обовязків.

обовязків і старань коло увільнення від них. Бо самі надання взагалі дуже скупі на всякі вказівки що до походження, а історією родів ніхто не займав ся. Я наведу кілька прикладів сих заходів шляхетських *minores gentes* для ілюстрації сеї верстви.

Найбільша голосна з таких історій в Галичині — се боротьба за шляхетські права добрянських слуг. В 1452 р. троє братів слуг з с. Улича (Сянської землі) дістали від Ягайла пустий ґрунт Добру, з обовязком ставити з нього трох стрільців на війну й трома кіньми служити в замкових потребах. Се остатнє застереженнє ставило їх на становищі замкових слуг, і тому при наданню польського права Добрянським не удало ся перейти в категорію повноправної шляхти. Вони одначе добивали ся сього дуже енергічно, то заперечуючи й вирікаючи ся своїх служебних обовязків, то відкупаючи ся від них платою грошевого чиншу. Вкінці на соймі 1565 р. вони випросили собі від короля грамоту, що звільняла їх від всяких служб, окрім воєнної: вони мали висилати в похід чотирох кінних вояків. Се запечатало їх боротьбу — вони могли себе з повним правом називати шляхтичами²⁰⁷.

²⁰⁷ Akta gr. i ziem. VII. ч. 22, XI ч. 2260, 2271, Жерела до іст. України-Руси II с. 288-9.

Таких історій було багато, і вони мають значний інтерес, тим більше, що се роди переважно українські, тубильні, або зрущені. Але досі ніхто не поінтересувався зайняти ся сими *minores gentes* Галичини й їх боротьбою за привілегії.

В тій же Сянїччинї нпр. знаходимо в середині XV в. в с. Лодині кілька руських родин, що зачисляли ся й таки видко були дійсно давнїйше замковими слугами, але вже титулювали себе «шляхетними» «дїдичами», або «земьянами» (*heredes*) свого села і не хотїли сповняти служебних обовязків. В 1446 р. староста позиває кількох з них, що вони «не служать замкови відповідно до звичаю, як служили їх попередники й сусїди», спеціально — що вони не давали риби до замку, не вважаючи на кілька упімнень старости. Лодиняне ті покликували ся на якусь королївську грамоту, але староста не признав її за відповідне оправданнє і засудив їх на кари. Одначе вони сього засуду не прийняли. Дальшої історії сього спору не знаємо, здаєть ся скінчило ся на тїм, що сї слуги спродали свої ґрунти шляхтичам постороннім і тим покінчили свою «прю»²⁰⁸.

В Перемищині в околиці Медики були села,

²⁰⁸ Akta gr. i ziem. XI ч. 2108-9, 2272, 3170, 3248, 3250, 3251.

залюднені слугами-конюхами. Про них взагалі я буду говорити низше, а тепер згадаю про боротьбу одного з сих сіл — Витошинець з старостами за шляхетські привилегії. В середині XVI в. перемишльські старости, позавидувавши легких обов'язків сих конюхів, почали переводити їх на панщину. Декотрі піддалися, але не всі. Витошинські конюхи спротивилися їм і почали доводити своє привілеюване становище. Коли королівські комісарі постановили перевести конюхів на панщину, витошинські конюхи сфальсифікували собі грамоту Льва, де не тільки надавалася їм предкам витошинські ґрунти, але й значилося, що ті витошинські «піддані» мають не тільки доглядати коней, але — передовсім — служити «воєнну службу», отже були вони воєнно-служебні, значить — привілеювані. Ся Львова грамота, мовляв знайдена в якійсь книзі в місцевій церкві, була потверджена королем і добре послужила Витошинським, так що вони не тільки оборонилися від панщини, але почали претендувати на шляхетські права (*nobiles Witoszyńscy, in villa W. heredes*, як вони себе титулюють потім). Але в 1630-х рр. взялися до них старости новосформованого медичького староства й стали змушувати їх до податків і робіт, так як селян. Грамоти 1566 р., видко, не виставало для оборони шляхетських прав, і Витошинські

постаралися дістати нові докази: явилася на світ грамота кор. Казимира, сфальшована, що потверджувала грамоту Льва, уже инакше: в них уже нічого не говорилося про конюшу службу, предки витошинських звалися «служебниками» князя і короля, а обов'язком їх була тільки воєнна служба. Узброєні сими новими документами, Витошинські занесли протест на претензії й насильства старости, але чи виграли остаточно справу, не знаю²⁰⁹.

В иньшій селі перемишльської королівщини, Негребці, давнійше також були конюхи: бачимо їх в актах середини XV в. Уже тоді були між ними заможні люде, що могли рівнятися з шляхтичами; декотрі пробували виломитися з служебного стану, доводячи, що вони не слуги, а земляне, й володіють своїми землями *perpetualiter*, але не могли виказатися ніякими документами. При кінці XV в. вони були вже переведені на службу замкову, «служили коли і де їм скаже староста або його урядник», і окрім служби давали овес і курей; в такому положенню бачимо їх і підчас люстрації 1565 р. Але з неї ж видно, що декотрі фамілії тоді вибороли вже собі

²⁰⁹ Історія її оповіджена ширше в моїй статі: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва — Записки т. XLV; тамже подані й документи і вказані иньші джерела.

привілеюване становище: люстратор відрізняє їх від «кметів» сього села, навиваючи «земьянами»; вони мають своїх селян, і тільки служать на замок, а вівсяну дань дають уже їх піддані²¹⁰. Вони на дорозі також до шляхетського положення, хоч, очевидно, вийшли з тих же «кметіх» родів; як удалося їм виломити ся з кметього стану, люстрація не поясняє.

Подібно як конюхи негребецькі, пробували виломити ся з служебности також декотрі роди слуг нижанковецьких: маємо оден такий процес в 1460-х рр., але результату його не знаємо²¹¹.

Сих кілька прикладів вистане для загальної ілюстрації сеї категорії шляхетських *minores gentes* Галичини. Перед кільканадцятьма роками перестудіював я деталічно в спеціальній праці склад такої непривілеюваної шляхти в східнім Поділю (т. зв. Барським старостві) і ся аналіза, що на жаль досі лишила ся одинокою, також може послужити до ілюстрації сеї суспільної верстви.

²¹⁰ Akta gr. i ziemskie XIII ч. 4425, 5565, 6581, 6693, XVII ч. 3037, спори з старостою іб. XIII ч. 6515, 6519; інвентар 1497 р. — Записки Наук. Тов. ім. Ш. т. XIX с. 22, Жерела т. II с. 81 і передмова с. 33.

²¹¹ Akta g. i z. XIII ч. 6496, пор. 6575, 6690, XVII ч. 1026-7.

Основою служили тут старі руські роди, дрібні властителі, обложені службою, які заціїли на своїх ґрунтах, встигши добути потвердження чи документи на своє володінне; поруч них осідали ся нові — Поляки й Русини, за наданнями рїзного рода. Були між ними й шляхтичі, й люде нешляхетські (перші надання звуть їх не *nobiles*, а *providi*, *honesti*, як Петрановських, Войтовичів, Барановських), часом навігь можна близше вказати їх походженне — міщанське (як Добчинських, Войтовичів-Михаловських, барських міщан), або й селянське (як предка Сербновських — Райтка з Покутинець, або Козяровських, що мали бути селянами-втікачами з Зинечковець). Ся рїжниця походження одначе дуже скоро затерала ся, й всі сі «барські шляхтичі» становлять в XVI в., коли формуєть ся ся шляхта, одну служебно-шляхетську верству, котрої урядовий титул — *nobiles*²¹², хоч нпр. люстратори 1565 р. й розрїжняють «шляхтичів польських» і «бояр та землян руських», спеціально при тім нотуючи «плебейський» рід декотрих (*plebei, ex plebeo genere*).

Треба одначе сказати, що бувало й противно — нераз в тамошніх неспокійних обставинах

²¹² Повноправні, родовитійші шляхтичі тоді, в XVI в., звичайно титулюють ся *generosi*.

трапляло ся, що шляхетська родина затрачувала свої документи, трактувала ся як нешляхетська й аж пізнійше — віднайшовши, або й сфальшувавши документи, регабілітувала себе. Так було нпр. з Буцнями-Берлинськими, Кунатовськими-Гальчинськими, зачисленими до плебеїв люстратором 1565 р.²¹³

Сі барські шляхетські роди без ріжницї свого походження і правних титулів лучили ся в одну верству служебними своїми обовязками. Ми знаємо вже, що служебні обовязки тяжіли давнійше на всій подільській шляхті без ріжницї. При наданню польського права значна частина її, особливо руських родів, що сиділи тут з «дїда й прадїда», але документів часто не мали ніяких, зістала ся й далі на служебній стопі, а в інтересах оборони сих zagrożених країв польське правительство далі роздавало тут землі з обовязками воєнної й замкової служби. В Барщині спеціально такі надання широко практикували ся в другій четвертині XVI в., коли правительство заходило ся кольонїзувати на ново отсю страшно спустошену Татарами територію; але практика служб і обовязків сформувала ся вже давнійше. Барські

²¹³ Барское староство с. 223-5 і історії поодиноких родів с. 179 і далі; там і відсилачі до актів — їх тут не повторяю.

шляхтичі мали ставити ся до походу на кожний зазив барського старости; по черзі ходили «сторожу» — вистерегати Татар на їх «шляхах»; під час ворожого нападу разом з своїми підданими мали сидіти в барськiм замку для його оборони; підданні їх кілька день до року робили панщину на замок і т. и. Крім того мали вони підлягати зверхности й юрисдикції барського старости, тим часом як над повноправною шляхтою він зверхности й юрисдикції не мав: вона підлягала земським і гродським судам камінецьким і летичівським.

Сим обмеженням барські шляхтичі підлягали без різниці, чи вододіли своїми маєтностями *iure hereditario*, чи *iure feodali*, чи в записях сум доживотних або на час неозначений, чи були їх обовязки виразно зазначені в їх наданнях, чи ні: їх обовязки кермували ся практикою — сумою обовязків прийнятою для «шляхтичів Барського повіта», а до таких зачисляли ся всі неповноправні шляхетські роди (інакше *vassali pobiles*, земляне, бояри, як їх звать барські акти), себ то такі, що не мали «вольности права земського дідичного коронного». Тому назва «барського шляхтича» в пізнійших часах була навіть назвою погiрдливою, в противстваленню до шляхтича

коронного²¹⁴. Але хто властиво до сеї категорії неповноправних барських шляхтичів мав належати, на се якогось виробленого критерія даремно б ми шукали.

В якійсь мірі служебности звязані були з певними селами барської околиці: хто діставав таке село, або певну частину його, або його ґрунтів, мав нести служби, які були з ним звязані. Але з другого боку мала своє значіннє, може й більше, особа: дуже часто трапляло ся, що таке село чи ґрунт, перейшовши в руки «коронного» шляхтича, особливо якогось значнійшого, переставало бути служебним і виходило зі зверхности барського замка. Не ставало се одначе ео ірсо — нпр. коли з кінцем XVI в. масою почали випрошувати собі барські села «коронні» шляхтичі, вони якийсь час признавали ся до барських служб²¹⁵: емансипація діяла ся скорше дорогою фактичною нїж правною. Бачимо властиво одну признану корму: хто

214 Тому в пізнійших барських актах стрічаємо такі апострофи: *tu sie w zamku barskim (stawić się) nie będą, bom szlachcic koronny, a nie barski, або: wyciągniecie takiego owakiego syna, barskiego szlachcica, y bijcie: dam zł. sto za niego (поголовщину), jak za prostej kondycyi człeka.*

215 *Zródła dziejowe* V с. 25 і далі.

викажуться наданням на дідичнім праві з перед «Олександрового статута» (1504), той тим самим має право на всякі привілеї права ziemskiego dziedzicznego koronnego, вважається шляхтичом привілеюваним; всякі інші форми надання цього становища не давали; не помагали навіть королівські грамоти, що потверджували право на маєтність без всяких застережень. Так нпр. в 1557 р. шляхтичі Радиєвські хотіли виломити ся з барської зверхности й служебности, покликуючи ся на таку королівську грамоту в 1554 р. Але король, довідавши ся, що вони досі несли служби за рівно з шляхтичами, «які користають з таких же прав», полишив їх на становищі шляхтичів служебних²¹⁶.

Одні роди таке служебне становище терпеливо зносили цілими століттями, аж до кінця Польщі, інші знову старали ся виломити ся з нього, заводили спори з старостами, старали ся доступити «права земського», як і ті галицькі «земяне». Декотрим се удавало ся. Так родина Карачевських під час ревізії прав предложила три грамоти Витовта, сфальшовані здається всі за порядком, і потім розпочавши спір з старостами, завдяки сим грамотам виграла справу — признана

²¹⁶ Барское староство с. 226–240.

була за шляхту привілеювану²¹⁷. Інший старій, також руській родині Митків удало ся се також, завдяки королівському потвердженню з 1506 р.: ся грамота була видана мовляв замість давнійших, що мали погоріти під час татарського нападу, за посьвідченнем Станіслава з Ходча, тодішнього камінецького старости, що Миткова маєтність була ділична (за сю рекомендацію мусів Митко добре подякувати старості). Тому що ся грамота не згадувала про ніякі служебности, а заступала грамоти старші, мовляв з перед 1504 р., Митки, витягнувши її в 1570-х рр., виповіли війну старостам і по довгих-довгих процесах (бо деяким формальним вимогам грамота 1506 р. не відповідала), що потягнули ся аж до середини XVII в., вибороли й оборонили свої привілеюване становище²¹⁸.

Барська околиця була тільки найбільшою

²¹⁷ Ibid. с. 180. З предложених Карачевськими Витовтових документів привилей на Симяків (Акты Бар. стар. 1 ч. 1) безперечно фальсіфікат, а привилей на Княжу Луку, коли тепер маємо його факсиміле в Палеографических снимках вид. Археол. институтом, 1904 (ч. 17) треба признати таким же (в давнійшій розвідці я судив їх лекше — Барское ст. с. 53–5). Третьої тепер не маємо, але мабуть і вона не була ліпша.

²¹⁸ Ibid. с. 191.

(здаєть ся) й характернішою групою такої служебної шляхти, але менші острови знаходимо ми і по иньших коронних землях. Коло сусіднього Хмельника, на Богу, бачимо подібні села служебної шляхти, що несе служби до Хмельницького замку й ходить в похід на кожний заклик старости²¹⁹. Коло львівського замку люстрація 1565 р. виказує села «манів або земян, що служать до замку львівського», числом два. Вони мали обовязок їздити в сторожу «на границі татарські, волоські й угорські» під час тривоги, або взагалі коли накаже їм львівський староста, а також і на лови, разом з старостою. Але старости скаржили ся, що вони «не у всім послушні», мабуть хотіли виломити ся з сих служебних обовязків²²⁰.

В землях в. кн. Литовського, як я вже згадав, не бракувало також подібних гнізд служебної шляхти, що висіла між становищем повноправних

²¹⁹ Люстрація 1565 р. — Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II с. 154 і далі.

²²⁰ Жерела до історії України-Руси III с. 376-7. На с. Яснища маємо згадане вже вище наданне кор. Казимира з 1451 р. Станку й Іванку Давидовичам з анальоґічними обовязками (сторожа від Татар — див. вище — с.87), і правдоподібно в тих землях XVI в. маємо потомків Давидовичів.

шляхтичів і замкових слуг. Найбільш численна й більше звісна — се шляхта овруцька²²¹. В околиці овруцького замка, в київськiм Полісiю, сиділо кількадесять боярських родів руських, переважно сильно розмножених, на дрібних ґрунтах. Між ними мусіло бути чимало потомків старих боярських родів ще з часів передтатарських; але були також і люде иньшого стану, осаджувані овруцькими намістниками на ріжних службах для забезпечення замкової служби (знаємо вже, що намістники й старости на таких службах осаджували в потребі міщан і селян). З тих і з сих декотрі розстарали ся собі грамоти від князів київських (литовської династії) й в. кн. литовських²²², що звільняли їх від усяких замкових

221 Документи про сю шляхту зібрав і видав проф. Антонович в ч. IV т. I Архива Югозап. Росії, катальог родів і виказ їх документів у вступній розвідці його с. 14 і далі. Про неї є ще статя Pole Z przeszłości Polesia kijowskiego, Bibl. Warsz, 1881 і осібно 1882.

222 Чоповські і Білоцькі відкликували ся навіть до грамот godney ramięci xiążat ruskich, і проф. Антонович розуміє тут князів руської династії (вступна розвідка с. 14-5). Сї грамоти мали погинути під час козацьких воєн, але коли вони й були, і не належали до київських князів Гедиминової династії, а до давнійших — то ледви чи були ліпші від Львових грамот галицьких шляхтичів.

повинностей й полишали при самій военній службі. Інші знову таких документів не мали: або сиділи без усяких документів, або мали надання з застереженнями служби. Незалежно одначе від такої рїжницї в їх правних титулах, бояр і тої і другої категорїї бачимо в серединї XVI в., під час люстрації, і пізнїйше на службах боярських, ординських, замкових, з рїжними замковими обовязками²²³.

Супроти браку такої виразної границї між привілегіюваними й непривілегіюваними боярами, овруцькі старости по старїй традиції хотіли всіх овруцьких бояр зарівно трактувати як служебних та потягати їх до рїжних замкових обовязків: відбувати сторожу в замку, возити листи і т. и., а также претендували на власть і юрисдикцію над ними як непривілегіюваними. Бояре противили ся, покликуючи ся на свої документи, і процеси їх з старостами майже без перерви тягнуть ся від другої

²²³ Архивъ Югозап. Р. IV. І с. 41 і далї — тут між слугами замковими й ординськими знаходимо таких членів овруцьких шляхетських родів: Редчичів, Гапоновичів, Коркошок, Болсуновичів, Нелеповичів, Пашиничів, Волковичів, Бехів, Хиневичів, Ущапів. Пор. іще пізнїйші люстрації Овруцького староства в *Zródła dziejowe* V с. 81 (Костюшковичі), 120 (Білоцькі).

четвертини XVI в. — від часів боярської емансипації, аж до кінця Річи Посполитої. Звичайно бояре свою справу вигравали, королі признавали їх в шляхетських правах, але минало скільки часу, наставляв новий староста — із ними нові претензії й нові процеси²²⁴.

Подібні, тільки менше звістні гнізда боярські, на таким же переходовім становищу бачимо ми за Дніпром коло Любеча і коло Остра. Становище остерських бояр ілюструють нам королівські грамоти видані в 1620 і 1630-х рр., в їх спорах з остерськими намістниками й міщанами: король поручав не потягати їх до ніяких иньших обовязків окрім воєнної служби й оборони замку, не змушувати їх до сторожі, панщинних робіт (шарварків) й иньших тягарів, не відберати від них ґрунтів, не бити й не саджати до арешту безправно й т. и.²²⁵

Сього вистане для ілюстрації положення сеї непривілегіюваної, служебної шляхти. Звернім ся тепер до другої категорії — до бояр і шляхти, що сиділи під панами, а не під королем чи вел. князем безпосередно.

²²⁴ Архивъ Югозап. Р. т. IV. І с. 8, 9, 16, 17, 86, 89 і т. и.

²²⁵ Zródła dziejowe V с. 210-3.

Ся категорія бояр щоб так сказати другої кляси, чи другої руки — уживаючи терміна середньовічного західнього права, була особливо численна в в. кн. Литовськiм, де широко практикувало ся роздаванне більших територій князям і магнатам, включно з боярськими службам, які на тій території були. Тільки в першій половині XVI в., як ми вже бачили, литовське правительство починає присвоювати собі погляд польсько-шляхетський, що шляхта «не может быти никому въ моць подана», й Статут 1566 р. позволяв давати шляхту панам і князям тільки в складі маєтностей спадкових²²⁶. Але наслідком великих роздавань попередніх зістала ся й на далі дуже численна кляса таких бояр-шляхти другої руки, та дожила до кінця в. кн. Литовського.

Окрім сеї дороги число таких бояр-шляхти множило ся иньшими способами: князі й пани роздавали від себе в своїх маєтностях ґрунти людям боярського стану з обовязком служби й залежности. Далі — бояре піддавали ся самі в службу й власть таким панам (західне *submissio*), разом в своїми маєтностями, або діставали від них, в заміну своєї

²²⁶ Див. вище с. 72. Становища сих польських бояр доторкнув ся трошки більше д. Лаппо в своїй праці: В. кн. Литовское с. 449 і далі, але дуже побіжно.

маєтності якусь нову, з додатком грошевої суми (формально взявши се виглядало як продаж, але властиво було укритою формою такої *submissio*), і т. и.

Всі такі бояре були обов'язані до служби своєму панови, а що з тим ішло разом — мусіли підлягати його влади й юрисдикції. В разі несповнення своїх обов'язків, непослушности чи недбальства такий боярин тратив свою маєтність. Особисто він все лишав ся свобідним, міг кожної хвилі виповісти свою службу панови, але в такому разі його маєтність спадала на пана. Се було застереженне, внесене правительственною політикою взагалі в служебні відносини, зарівно в в. кн. Литовським, як і в в. кн. Московським. Коли в давніших часах бояре могли переходити від князя до князя, не тратячи через те своїх маєтностей, бо вони були їх власностию, а не державою (*alleu*, а не *fief*, кажучи термінами феодального права), то тепер, обложивши боярське землеволодінне служебностями, як дальшу консеквенцію такого прекарного характеру володіння правительством і в Литві і в Москві переводить з часом погляд, що виповідаючи службу, служебник тратить свою маєтність. Ми бачили спори про сей принцип і переведенне його в міжнародних відносинах Литви й Москви при кінці

XV в.²²⁷, а тепер бачимо його приложеним до відносин служебного боярства в середині самої держави²²⁸.

Воєнну службу сі бояре сповняли в полках своїх панів, о скільки були ними покликувані до неї: в спеціальній евіденції правительство таких панських бояр не держало, а що воєнна служба державі спадала на бідних бояр дуже тяжким тягарем, то в сій пільзі лежав дуже важний мотив до «поддавання» їх панам. Тільки як би боярин мав окрім своєї маєтности під паном іще й якусь землю безпосередно під в. князем, він мав ставити ся під корогвою дотичного повіга з сеї велико-княжої маєтности²²⁹.

З'їлюструймо сі відносини кількома фактами. От нпр. король надає в 1514 р. кн. Заславському маєтність Садово (в пов. Луцькім) «зъ бояры, зъ Андреем и зъ Юхномъ Коробчицы, и зъ ихъ

²²⁷ Див. т. IV с. 232 і далі.

²²⁸ Про переведенне сього принципу в відносинах до бояр московським правительством див. Юридическія древности Сергѣевича I с. 311 і далі.

²²⁹ Статут 1529 р. розд. II арт. 2, пор. Статут 1566 р. розд. II арт. 7.

землями, а естлибы тыи бояре не хотѣли єму служити, они мають добровольно пойти прочь, со всеми своими статкы (рухомим майном), а земли ихъ єму»²³⁰.

Олександр Ходкевич, цїнячи службу земян Соболевських, слуг своїх, і їх заслуги в воєнних походах в почтах Ходкевича, надає їм 1480 р. три чверти милі своєї підляської пущі для розроблення, звільняючи їх на сорок лїт від всяких обовязків, навїть воєнної «земської служби», а по тій свободі вони будуть обовязані посилати трох коней в почті Ходкевича, «гдѣ укажетъ ся послуга господарская и рѣчипосполитое»²³¹.

Земянин волинський Янко Чаплич входить з кн. Острозьким в таку умову: він віддає йому своє отчинне село Гольче й дістає від князя грошима 30 кпш широких грошей і двір Межиріче, уже в службу. В грамоті продажу він зве се продажею, в иньшій («поступній»), як звали ся такі в московськїм праві), де зобовязуєть ся до служби — проміною. Приймаючи княжий двір Межиріче, він зобовязуєть ся «служити вѣчно» князеви й його потомкам, за себе й за своїх потомків. Своєю державою він не

²³⁰ Archiwum Sanguszków III ч. 148.

²³¹ Виленський Археографич. Сборникъ VII ч. 8.

може распоряджати — «ни продати, ни замѣнити, ни по души дати»; «а коли быхъ я хотѣлъ от князя е. м. проч ѣхати, любо дѣти моѣ не хотѣли бы его дѣтем служити, тогда я и дѣти моѣ мають ѣхати куды хотят, а той дворъ Межирѣчьє и мое село Голче маєт князя его милости вѣчно быт и его дѣтей». По смерти сього Янка Чаплича кн. Острозькі «допустили к єє отчинѣ, к половинѣ Межиречья» його доньку Білуху, з її мужем і дітьми, і вони при тім знову видають «запись» на себе, обовязуючи за себе й свою родину службою й вирікаючи ся всяких претенсій на «проміняне» село Гольче, з тим що вони, як і їх предок Янко, не мають бути «отхилени нигде от Острога». Другу половину Межиріча дістала иньша донька Янка, і з огляду на її безпотомність кн. Острозькі дозволили її взяти собі за сина свого сестринича Федора Іванковича, слугу кн. Конст. Острозького, й записати на своїй половині Межирічя 50 кіп грошей широких, аби було кому по смерти її «душею печаловати ся и поминати»²³².

²³² Archiwum Sanguszków I ч. 64, 65, 88, 89, 90, III ч. 85. Пор. запись на службу в т. III ч. 166, або в т. IV ч. 99 позволенне в. князя В. Сангушкови, аби міг купити село у землянина Ласковича, що при тім «и самъ ему в опеку и оборону ся даль».

Кн. Василь Сангушко відібрав від землянина Оранського села, вислужені його батьком у батька кн. Василя, кн. Михайла. Оранський заскаржив кн. Сангушка, й справу судив з поручення в. князя кн. К. Острозький. На суді Сангушко пояснив, що відібрав ті села за недодержання обов'язків — «ижъ ты мнѢ служилъ не такъ яко прислуша на боярина моего». Запитаний Оранський, чи він жадає назад собі тих сіл, відповів, що до сіл не має претензії, «бо дей є. м. волень у своєї отчизне», а жадає тільки звороту рухомостей і збіжа, забраних у нього разом з тими селами, і то йому суд присудив²³³.

Сього, думаю, вистане для характеристики панських бояр в в. кн. Литовським перед унією. Додам хіба, що в контрактах продажі «бояре» виступають в числі приналежностей і доходів маєтности²³⁴, і що в порівнянні з боярами «господарськими» там панські бояре уважали ся менше благородними: «кгдаж вольность имень шляхты наше стародавнее отъ бояръ, которыи подъ паны именья мають, розная въ той речы есть»,

²³³ Archiwum Sanguszków III ч. 126.

²³⁴ Нпр. Arch. Sanguszków IV ч. 197, 198, 276, і т. и.

як писав в. князь в 1555 р.²³⁵

Перейду до земель коронних. Тут, як знаємо, надання великих маєтностей разом з шляхтою практикували ся тільки виїмково, і то хиба в руських землях: в Польщі така практика давно вийшла з уживання²³⁶. Більші властителі в руських землях дуже радо самі роздавали в своїх маєтностях землі шляхті з обов'язком служби, перекладаючи таким чином, з вигодою для себе, на плечі таких підручних шляхтичів воєнні обов'язки, що тяжіли на них самих (до емансипації). Ся практика не перестала й по заведенню польського права в сих землях: потреба в обороні, з огляду на слабу організацію держави, була пекуча, особливо в землях більше пограничних зі степами, і кожний мусів на власну руку про неї дбати.

Так от в р. 143 °Спитко з Ярослава дозволяє шл. Марцишу купити певні ґрунта від одного з його підданих й обов'язує, що Марциш з сих ґрунтів буде давати коня на кожний похід. Два роки пізнійше сей Марциш купує від Спитка ціле село Моравсько, й дідич разом з тим підвисшив його обов'язки: від

²³⁵ З Лит. Метрики, у Любавського Сеймъ с. 470.

²³⁶ Про стару практику див. Szelaḡowski Chłopi-dziedzice с. 22-3.

тепер мав він ставити «сулицю» до загального походу. При тім коли сам дідич особисто буде йти в похід, то й Марциш буде обов'язаний йти особисто, а ні — то може післати заступника; на випадок як би служебник попав в поході в неволю, дідич обов'язуєть ся його викупити. З одного пізнйшого акту довідуємо ся, що подібні служебні держави — *homagia seu servicia, alias manstwa*, як їх зве акт, були також по иньших селах Спитка: в Кидаловичах, Вячковичах: вони потім ділять ся разом з иньшими доходами й служебностями між спадкоємцями²³⁷. Згадують ся також *nobiles servi* в Порохницьких маєтностях, під Ярославом²³⁸.

З иньшого акту довідуємо ся припадком про групу подібних «манств» (ся назва в XV в. досить розповсюджена) в Перемищині (Клоковичі, Кочережин, Угерці), в маєтностях кн. Івана

²³⁷ *Codex epist. saec. XV* т. III дод. 14, *Akta grodz. i ziem.* т. VII ч. 39 і 45, т. XIII ч. 4412.

Звістки про таку служебну шляхту в Галичині зібрав, хоч не повно, др. Прохаска в своїй розвідці *Lenna i maństwa* ст. 14 і далі; об'яснення сього інститута у нього також досить неясні й не зовсім докладні.

²³⁸ *Akta gr. i z.* XIII ч. 5062, 5070, пор. 6840.

передільницького²³⁹. Стрічаємо їх і в інших землях Галичини: так шл. Данило Дажбогович Заdereвицький в Стрийщині дає в 1473 р. дворище над Сукилем якомусь Шандрови з братиєю, з тим щоб він служив Заdereвицьким воєнну службу «вірою й правдою»: ставив трох стрільців²⁴⁰. Гнат з Кутищ, судя галицький, записує на своїм селі Угерниках в Коломийськiм 100 гр. свому слuzі шл. Альберту, обовязуючи його ставити ся на власнiм коні в похiд і їздити з порученнями Гната до короля, при чiм кошти має йому покривати Гнат²⁴¹. Барбара з Буцацких записує шл. Ник. Мархевці 60 гр., з обовязком служби, на с. Ріпчин-кут в зем. Галицькій²⁴² і т. и. В Холмщині

²³⁹ Akta gr. i ziem. XIII ч. 1489.

²⁴⁰ Документ сей видав я в 1895 р. в Записках Н. т. ім. Шевченка т. V міс. с. 3, правдоподібно не знаючи сього видання, видав його др. Прохаска наново в цитованій розвідці, з значним числом помилок. Продажу або надання дрібніших ґрунтів з застереженням служби див. іще нпр. Akta gr. i ziem. XII ч. 3643, XIII 889, 2243.

²⁴¹ Akta gr. i ziem. XII ч. 3048.

²⁴² Akta gr. i ziem XII ч. 3696.

звісна нпр. Щебрешинська волость Гурків, де широко розвинені буди такі служебні шляхетські держави²⁴³. В Белзщині також в великім числі істнували *subditi nobiles*, як видно з постанов белзького соймака 1472 р.²⁴⁴

Подібно як панські бояре в. кн. Литовського, й сї *subditi nobiles* коронних земель не тільки були обов'язані до служби свому пану, але підлягали його влади й юрисдикції. Продаючи маєтності, продавали разом і таких шляхтичів, себто права на їх службу, власть і юрисдикцію над ними — *servicium et obedienciam, cum omni potestate ipsos et ipsorum successores iudicandi, puniendi*, і т. и.²⁴⁵ Така залежність і ограниченне шляхетських прав мусіло бути дуже прикре для заможнійших (а такі

²⁴³ Słownik geograficzny XIII c. 828 (Szczepreszyn).

²⁴⁴ Наводить Прохаска оп. с. с. 21 (з невиданого).

²⁴⁵ Akta gr. i ziem. XIII ч. 5378, пор. заяву Яна з Ярослава, що він *wurpusza* шл. Голуховского з обов'язків служби йому, але задержує собі юрисдикцію над ним: *solum ius pro se reservat cum ipso, quod coram nullo alyo ipse et eius posterii parere et respondere debent nisi in castro Iaroslav, prout ex antiquo solebant respondere* — А. г. і з. XIII ч. 1414. Див. іще цитовану вище записку А. г. і з. XIV ч. 918, де за неповнення воєнної служби грозить поневолення.

між сими «манами» трапляли ся), й вони старали ся увільняти ся від сеї залежности, чи викупаючи ся з неї, чи иньшими способами. Сини того Марциша з Моравська, заможні й поважані шляхтичі (оден з них був потім земським судею перемишльським), викупили ся від Спиткового сина величезною сумою 300 гривен (се було близько друге стільки, скільки заплатив їх батько за свої землі в волости Спитка), і він тоді тільки випустив їх *sub potestatem et dicionem regiam, in ius terrestre districtus Premisliensis* ²⁴⁶. Але розуміть ся, не кождому хотіло ся платити таку *pretium affectionis*, й вони брали са на иньші способи. Так нпр. «мана» з Клокович заскаржив його пан Фредро до суду (1501), що той не хоче йому служити й бути послушним і вже трічі упустив *bellicam expeditionem*. «Ман» видістав від короля грамоту, що звільняла його від служби і постарав ся, що справа була перенесена перед короля, але кінця її не знаємо. Бачимо в кождім разі, що Фредри її не пустили так — іще під час ревізії прав 1564 р.

²⁴⁶ Codex epist. saec. XV т. III ч. 71; сей еманципаційний акт два роки пізнійше потвердив на проханне Моравских король — *ibid.* ч. 78, отже в правительственних кругах в такім викупі не бачили нічого незаконного.

предложили вони документи на Клоковичі²⁴⁷.

З кінцем XVI в. широко культивував в своїх великих маєтностях таке служебно-шляхетське землеволодінне звістний Ян Замойский. Звістні такі його служебно-шляхетські ординації в волости Щебрешинській і Шаргородській (на Поділю, в сусідстві Барського староства). В Щебрешинській, як сказано, вже за попередніх властителів — Гурків (від них Замойский купив її десь в 1595-8 рр.) широко розвинене було таке служебне землеволодінне, а і в Шаргородчині (виміняній Замойским від камінецьких біскупів при кінці 70-х рр.) мусів він застати багато дрібної служебної руської шляхти, анальоґічної з барською (колись ся волость і належала до Бара). Він і там і тут лише організував се шляхетське землеволодінне, поставивши його в більш менш одностайні відносини до себе. Зібрані мною документи про шаргородську шляхту сі відносини показують досить виразно²⁴⁸.

²⁴⁷ Документи сього процесу подав др. Прохасва в згаданій розвідці с. 27-9; ревізія 1564 р. — в обляті Сянїцького грода кн. 19 с. 777 львівського краєвого архиву.

²⁴⁸ Документи сі видані в моїх Актах Барського староства; про сю шаргородську шляхту див. Барское староство с. 241-4, там і вказівки на документи.

Замойський видає таким давнішим *nullo iure possessoribus* і новим особам грамоти на маєтності (одні з них титулюють ся шляхтичами, *nobiles*, інші ріжними нешляхетськими титулами: *ussiwu, sławetny*), але не на праві дідичнім, а на певний час: на одно або на два доживотя (для самого обдарованого й його дітей)²⁴⁹, часом записуючи ще й якусь суму. За те такий державець мусів заявити в камінецькїм земстві, предкладаючи привилей Замойского, що він на свою державу не має ніяких інших прав окрім надання Замойского, і означені в нїм обовязки буде сповняти. Обовязки сї були організовані на взір барської шляхти, як то в деяких грамотах зазначає виразно сам Замойський: шляхтичі «мають нести такі обовязки й таку послушність, яку несуть земляне Барської волости, селяне їх також будуть обовязані до послушности й дани до замку шаргородського відповідно до звичаїв сїл барського замку»). Але так одностайні як в Барській волости обовязки шаргородської шляхти не були: часом шляхтича звільнювано з усіх інших тягарів окрім воєнної служби. Воєнна служба — ходити в похід з дідичом чи його

²⁴⁹ Декотрі з них дістають потім продовження — іще на одно доживоте.

урядником власним коштом до Турок, Орди й Волохів — була обов'язком загальним. Так само всі мусіли підлягати власти й юрисдикції шаргородського намітника. Своїми грунтами розпоряджати не можна було без дозволу дідича, і т. и.

III. Селянство

Загальна еволюція селянських верств.

Зникання несвобідних, останки їх в XVI в. в в. кн. Литовськiм, їх становище, погляди права на них, їх зникання в другій половині XVI в.

Зникання невільництва в українських землях корони — останки невільництва в XV в. Перехід останків невільників в тягле селянство, ретроспективний погляд на сей процес в попереднім. Спеціальні категорії несвобідних і півсвобідних: койманці, закупи, паралелі з економічно закріпощеними

В тісній звязку з розвитком шляхетської верстви стояла доля селянських кляс. Се були, властиво сказавши, дві сторони одного й того самого історичного процесу, що підіймав становище шляхти коштом селянства, так що в міру того як ширили ся привілегії шляхетської верстви, маліли

горожанські права селянства. В сїм двостороннім процесї властиво лежить центр тяжкості цілої суспільної еволюції сих часів, корень цілого перестрою суспільних, а також національних і культурних відносин.

Наші відомости про селянські верстви в давній Русі не були багаті. Скільки могли ми виробити суд про них, головно на підставі памяток XII в., основною верствою були свобідні й економічно-самостійні селяне — смерди, що сиділи на властних ґрунтах; але поруч них існували досить численні категорії селян безземельних, що працювали на чужій землі й наслідком своєї економічної несамостійности були і в горожанських правах ограничені — се так звані ізгої, сябри, закупи, нарешті була численна верства невільнича²⁵⁰. Економічні, по части й політичні обставини складали ся так, що категорії безземельних полусвобідних і несвобідних робітників з часом мусіли все збільшати ся коштом свобідних селян-власителів, а селянські землі — переходити в руки боярські, збільшаючи собою боярські маєтности, що орудували працею тих

²⁵⁰ Див. т. III с. 335 і далі.

несвобідних і півсвобідних²⁵¹. В тих українських землях, де сей економічний процес мав спромогу без перешкод поступати далі — як в Галичині, на Волини, на Побужу і в глибокім Полісю, в сїм напрямі мусїли розвивати ся далі суспільні й економічні відносини, тим часом як на Подніпровю й Понизю в загальнім розкладі давнїйших суспільно-полїтичних форм результати сього процесу мусїли коли не зовсїм зникнути, то принаймні дуже сильно ослабнути. Відповідно до того в сих останнїх землях ми не можемо надїяти ся стрїнути ся з сильно розвиненими результатами вказаного економічно-суспільного процесу — великими боярськими лятїфундіями і господарствами, з численними верствами несвобідних і півсвобідних, але сподїваємо ся бачити їх в сильнім розвою в тих дальших, більше законсервованих землях — волинських, галицьких, побужських, так само як і білоруських землях в. кн. Литовського²⁵².

251 Ibid. с. 349 і далї.

252 Про селянство в землях литовського права взагалї цитованї в прим. 1 розвідки Леонтовича, Новицького, Тумасова і особливо В.-Буданова Крестьянское землевладѣніе та Любавского Областное дѣленіе с. 305 і далї (богата вибірка в невиданого актового матеріалу, хоч не завсїди відповідно

Коли одначе паде сьвітло на тутешні суспільно-економічні відносини, то значить — в XV в. і в початках XVI, ми не знаходимо тих, так добре знаних нам верств несвобідних і півсвобідних в такій формі, як а ргіогі могли б надіяти ся. Невільники існують, але в числі невеликім, більше як пережиток. Терміни закупів і сябрів в землях в. кн. Литовського звістні: сябри в актах XVI в. означають учасників селянського господарства чи то рівноправних, чи ні — в значінню пізнйших підсусідків. Закупами звуть ся люде заставлені в грошах — третіми особами, чи ними самими, разом з землею, чи без неї, лише самою їх особою і працею; але в великодвірських господарствах вони не грають особливої ролі й не виступають численнішими групами звичайно.

Одначе памятаючи, що верстви півсвобідних і несвобідних давали робочу силу більшій власности, княжому й боярському господарству, що в XIV–XVI в. як раз доходить до незвичайної сили, ми без великого труду потрапимо віднайти ті верстви: вони опинили ся між ріжними категоріями *glebae adscripti* — селянами тяглими, слугами ріжних спеціальних титулів, котрими власне орудує

осьвітлена). Про селян в землях коронних XIV–XVI в. — цитовані в прим. 2 праці Линниченка і мої.

господарство XV–XVI в., тим часом як старих смердів репрезентують в більше чистій формі селяне денні рїжних назв, зовсім або майже зовсім свобідні від панщини²⁵³.

Очевидно, процес загалом взявши пішов у тім напрямі, що становище несвобідних переважно поліпшило ся — зблизило ся до становища безземельних робітників на панських землях й переважна маса несвобідних вповні змішала ся з ними. Ослабла в значній мірі й та виразна давнійше границя, що ділила свобідних і економічно самостійних селян від безземельних і залежних — се було наслідком як поліпшення становища сих остатніх, так іще більше — наслідком погіршення становища перших: затратило ся понятє їх правної й економічної самостійности, право й практика що далі то більше склонні були переносити на них практику низших категорій селян, що вийшли з несвобідних і півсвобідних. Дальший історичний процес пішов власне в сїм напрямі нівеляції селянських верств на тім рівені, на яким стояли

²⁵³ Сим не хочу сказати, що нпр. всі данники йдуть в простій лїнії від смердів, тяглі від холопів або закупів: між рїжними категоріями селянства в XV–XVI вв. не було глибоких границь, і переходи з одної категорії до другої були легкі; хочу тільки сказати, що як тип данники генетично стоять в звязку з свобідними смердами і т. д.

безземельні, панщиною обтяжені робітники, та зведення до сього спільного знаменника різнородних категорій селянства, з їх економічними й правними відмінами. Се було зрештою явище загальнїше: не тільки в иньших землях давнього руського права — в землях в. кн. Московського, але і в західній Європі загалом взявши переходить сей процес: давнїйші несвобідні підіймають ся розмірно, але до їх рівеня редукують ся й вищі категорії селян, давнїйше свобідні й самостійні — всі вони нівелюють ся на рівені більше менше давнїйших безземельних і півсвобідних, або й низше. Так воно було й по землях наших.

Щоб прослідити перехід давнїх руських категорій селянства в новїйші, такі які стрічаємо в памятках XV–XVI в., ужиємо заразом фактів і з земель литовського і польського права. Почнемо від останків несвобідних.

В XV в. і на початку XVI несвобідні ще були досить знані в в. кн. Литовськїм, як звичайно принадлежність двірського господарства, княжого й панського. Тому що великодвірське господарство було розвинено головно в білоруських і чисто литовських краях, і невільників бачимо тут далеко більше ніж на Україні. В наших землях згадки про них рідші, і ніде не стрічаємо більше як по кілька, де маємо докладнїйші числа, тим часом як в дворах

білоруських і литовських бачимо челяди часом по кількадесят, навіть понад сто. Судячи з наших звісток, найбільше челяди було в Пинщині, де ще в середині XVI в. були по великокняжих дворах значніші їх фамілії. Але всюди, навіть при найбільших їх осадах, по тих литовських дворах як робуча сила попри неї уживали ся селяне иньших категорій, в далеко більшім числі²⁵⁴.

Звуть ся сі невільники «челядню невольною», або просто «челядию», також паробками, жінками й

²⁵⁴ Для прикладу: в описи Київщини 1470-х рр. — двір Костешів (княжий, під Житомиром) — «шесть челяди а осьмь воловь, а къ тому дворцу дванадцать человѣка (тяглыхъ), а пять данниковъ, а ловцовъ четьре человѣки, а два слуги». Двір Грежаній: «шесть чоловѣка (очевидно невільних), осмь воловь, а в том селе у двори людей есть пять, а голтяевъ два што земли не держать». Дворецъ волковийський (велико-княжий, коло р. 1510); челяди невільної «паробковъ 10 (між ними Манецъ подтивунъ), робятъ 14, а бѣлое челяди (жінок) 6», тяглих людей служб 46, санників 8 служб, бортників 3 служби, риболовів 12 служб, сторожів 19 служб, і т. д. Двір бирштанський (недалеко Троків): «челяди невольное сто и осмеро душъ, осочниковъ двадцать и чотыри», служб (тяглих і иньших) 523. Архивъ Югозап. Россіи VII II с. 6–7, Любавский Обл. дѣленіе дод. ч. 4 і 8, пор. тамже інвентарі ч. 3, 5, 9, Документы архива юстиціи I с. 86, 88, 95, 108, 111, 121, 122, 125, 136, 139. Леонтовичъ Акты Литов. Метрики I ч. 103, 364, 743, і т. и.

дівками невольними²⁵⁵. Становище їх найліпше поясняє устава дворам виленського і троцького воєводств в р. 1529. З неї бачимо, що челядь призначала ся передовсім для хліборобської роботи. Окрім того жінки були обов'язані виробити з двірського матеріалу на рік постав полотна. Частина челяди — «которыи обыходу и домовъ своихъ не мають» — жила на повнім удержанню від двора, дістаючи т. зв. «мѣсячину»: устава визначає на се кождому по чотири бочки жита «водлѣ обычая давного» (бочка така містила понад два кірці). Иньша челядь мала свої власні невеликі господарства — «приробки а бонды свои» (слово

²⁵⁵ Див. окрім попередньої нотки нпр. іще Archiwum Sanguszków III ч. 271, 367, 486, IV ч. 428, Леонтович ч. 408, 458, 462, 486, 657, 712 — «челядь невільна». Просто челядь нпр. Archiwum Sang. III ч. 2, 171, Документи I с. 61 (8), Леонтович ч. 27, 123, 263 і т. д. Паробки просто або паробки невільні — іще Документи I с. 4 (9), 8 (9), Леонтович ч. 167, Arch. Sanguszków III ч. 17. Паробків від челяди пробував відріжнити Новицький (ор. с. 49–50), але в деяких актах вони зовсім виразно зачисляють ся до невільної челяди — Любавского дод. 5, або Документи I с. 94 (паробки Артимецъ Павлюховичъ, жона въ него вольная, і т. д.), тож не можна покладати ся на ті випадки, де обидва сї терміни сполучають ся, як в цитованім Arch. Sang. III ч. 171: «зо всіми людми и челядю неволною и с паробки того двора». Див. про се ще у Любавского ор. с. с. 314–5.

бонда, значінням неясне, очевидно, бую технічним для сього челядинського господарства). Такі діставали меншу місячину — тільки по півтори копи жита на рік. Очевидно власні господарства їх були так малі, і вони так були заняті роботою при дворі, що не годні були з них прохорчити ся²⁵⁶. Се можна взагалі уважати типовим для тодішнього становища челяди.

Право в. князівства признавало невільництво вповні легальним інститутом, хоч і робило поволі кроки до його обмеження. Литовський Статут 1529 р. признає чотири правні причини невільництва: родженне від невільних; полон на війні в чужій

²⁵⁶ Акты Зап. Россіи II с. 195, 196, 198, пор. сойму постанову 1565 р.: «оть челеди невольное, которіе дома и присевки свои мають, оть каждое головы мають дати по пети грошей, а которіе домовъ и присевковъ своихъ не мають, одно на хлебе дворномъ живутъ, тые ничего дати не повинни» (Документы I с. 167). Про «бонду» згадує уже Судебник Казимира (Хрестоматія В.-Буданова II § 19), що при першім випадку татьби паробка каже «заплатити бондою его, а не будетъ бонды, инач господарь его за него заплатитъ». Данилович толкував бонду як рухоме майно, й се толкованне приймають декотрі новійші дослідники (Леонтович, В.-Буданов). Коментатор в Zbiog-i praw litewskich (с. 51) каже, що на Жмуди бондою зветь ся худоба; се могло б рішити справу, як би так було дійсно, хоч з контексту устави 1529 р. скорше б виходило, що бондою звав ся челядинський ґрунт.

землі; заміна неволею кари смерти, за згодою другої сторони; свідомий шлюб вільного чи вільної з невільним. Натомість признаєть ся неважним; поневоленне за якусь провину, що не потягала за собою кари смерти; неволенне за довг; продаж дитини батьками або себе самого в неволю під час голоду. Нехристиянам забороняєть ся мати в неволі християн²⁵⁷. Всякий невільник може від нехристиянина виробити ся на свободу, прослуживши у нього сім літ. Стає вільною й челядь, котрій її властитель відмовив удержання під час голода (выбилъ з двора проч)²⁵⁸. Статут 1566 р. зніс уже неволенне замість кари смерти, зіставивши тільки иньші три правні причини. Але жите йшло в перед права, і в практиці середини XVI в. (як поучують нас факти наведені нпр. в ревізії пинської королівщини й иньших інвентарях²⁵⁹, шлюб з невільним чи невільною не робив свобідного челядином. Статут 1588 р. зробив кінець

²⁵⁷ Виїмок становить тільки челядь, дана служебним Татарам в. князем разом з двором, до якого вона належала.

²⁵⁸ Розділ XI арт. 6, 7, 11, 12, 13.

²⁵⁹ Див. вище нотку на с. 111, Документи I с. 86 і далі (див. нотку 1 на с. 110).

невільництву, постановивши що на далі невільниками можуть бути тільки полоненники, а всяка иньша челядь, як також і діти полоненників «мають быти осаживаны на земляхъ а розумены быти за отчичевъ»²⁶⁰.

Право й тут ішло тільки за житем, бо таке систематичне розсаджуваннє невільної челяди на грунтах селянських, що переводило їх в категорію селян «непохожих», бачимо при помірі грунтів на волоки, в середині XVI в. ²⁶¹ По всякій правдоподібности, сї переводи задали головний удар невільництву, де воно ще було численне: челядь переведено на селянські тяглі ґрунти. Взагалі протягом XVI в. невільництво, можна сказати, вимерло в в. кн. Литовськїм, незалежно від впливів права, в самім житю²⁶². До певної міри міг

²⁶⁰ Статут 1566 р. розд. XII арт. 13, Статут 1588 р. розд. XII арт. 21.

²⁶¹ Так було в Пинщині, при ревізії.

²⁶² В 70-80-х рр. ми ще стрічаємо в білоруських і литовських маєтностях невільників — нпр. інвентар Роської маєтности 1571 р. — Археографическій Сборникъ I с. 147 і 149, інвентар Титовян (пов. Валькомір.) 1581 р. — Акты Виленской ком. XIV с. 249; з сього остатнього навожу дотичне місце, бо воно має свій інтерес: Czeladz niewolna, ktorzy do mamі swymi siedzą pod dworem: Łukasz Macieiewicz y

на се вплинути, окрім загального впливу християнства, приклад Польщі, де права невільництва не признавано; але головно вплинуло на се, очевидно, обмеженне прав свобідного селянства та зближенне його до становища невільників, що й помогло невільникам розплинути ся в його масі.

В українських землях в. кн. Литовського, як я вже сказав, невільництво пережило ся ще скорше — з виїмком Пиньщини, де значні фамілії челяди бачимо ще в 50-х рр., і де невільництво було непережитим інститутом ще і в 60-70-х рр.²⁶³ По

z synmi dwiema małymi — niewolni, robi dni 4 na tydzień żona yego wolna 1, robi dni 3 na tydzień. Czepuć Parszeliaitis z synmi trzuma małymi niewolny, robi dni 4 na tydzień, żona yego niewolna robi tesz dni 4 na tydzień. Grygiel Zeglaitys sam, niewolny, uciekł temu rok, robi dni 4 na tydzień. Powinność ych do dwora pieszo chodzić na robotę, ktorym yż ziemię maia, nrieszeczyni nie daia. Як бачимо, сї невільники фактично зійшли вже на становище тяглих селян.

²⁶³ В пинських королівщинах ревізія 1553-5 рр. виказує: в дворі Селецькім чоловіків 13, жінок 14, Ставецькім чоловіків 8, жінок 14, Дружилівськім чоловіків 8, жінок 8, Ститичевськім чоловіків 24, жінок 16, Кнубовськім чоловіків 11, жінок 9, Целковицькім пять (?) господарств. Про істнованне челяди в приватних маєтностях тут свідчить петиція послів Пинського повіту предложена на Люблинськім соймі 1569 р. між петиціями пинської шляхти: щоб на волі

иньших українських землях тільки спорадичні останки його бачимо в середині XVI в.²⁶⁴ Ще скорше ослабло воно в українських землях Польської Корони. Хоч сучасне польське право невільництва уже не знало, воно терпіло одначе в сих землях останки невільництва, як пережиток руського права²⁶⁵. В середніх десятиліттях XV в. ми ще досить часто стрічаємо невільників — особливо в Львівській землі, в королівщинах і у приватних

(слободи) не вільно було приймати її «подданыхъ отчизныхъ и паробковъ невольныхъ». Писцовая книга кн. Пинского и Клецкаго Хвальчевского с. 41, 43, 103, 169, 228, Документы архива юстиції I с. 501.

²⁶⁴ Так ревізори 1552 р. знайшли тільки в дворах луцьких — в Гнідаві 5 осіб, чоловіків і жінок, «челяди невольної», в Красній 9 (разом з дітьми), та в дворах кремінецьких — в замку 3 дорослих і дітей 5, в Кокоревім 4 дорослих і дітей 10, в Велі — 6, самі діти або підлітки. Архивъ Югозап. Россіи ч. VII I с. 171–2, т. II с. 29, 31–2. Судячи з імен кремінецької челяди, люде сі не тутешні (Кгедрута жонька, і занадто багато імен польсько-латинських): чи не спровадила їх господарна Бона, що держала Кремінецьке староство, з иньших, литовських маєтностей?

²⁶⁵ В однім контракті провинника має його господар тримати *in iure ruthenico velut servum* — *Akta grodzkie* т. XIV ч. 918.

людей²⁶⁶. В судових книгах стрічають ся ще згадки про продажу невільників, поневоленне за провини і навіть — добровільне підданне в неволю або продажу батьками дітей²⁶⁷. З подробиць можна здогадувати ся, що невільників на знак неволі часом навіть калічили: в однім контракті згадуєть ся, що селянин, засуджений своїм дідичем на кару 60 грив., віддав у сій карі йому свою доньку в неволю, й при тім утяв її носа, *nasum cisit*²⁶⁸. При тім одначе, видно, було прийнято, що невільником не може бути католик²⁶⁹.

²⁶⁶ Див. *Akta grodzkie i ziemskie* т. XII ч. 120, 435, 480, 584, 847, 1348, 1595, 2004, т. XIII ч. 7, XIV index, sub voce *servus illiber* (о скільки згадують ся просто *servi*, може бути непевність, бо сим іменем означали ся й слуги не невільники); знов *homines illiberi* часом значить слуг без права виходу (про них низше). Про невільництво в Галичині див. у Линниченка *Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. с. 89 і далі*.

²⁶⁷ Див. нпр. *Akta grodzkie* т. XIV ч. 263, 918, 943, 2019, 2132 і т. и., т. XVII ч. 462.

²⁶⁸ *Akta g.* т. XII ч. 2004.

²⁶⁹ *Akta g.* т. XIV ч. 2024 — справа обертаєть ся коло того, чи невільник *Christianus* чи *Ruthenus* («християнин» треба розуміти тут як «католик»).

В другій половині XV в. сі останки невільництва скоро пережили ся — згадки про невільників стрічаємо незвичайно рідкі. Хоч імпортований невільник міг трапляти ся у Львові й пізнійше, свійського невільництва в XVI в. тут уже не було.

Приглянувши ся пережиткам невільництва, постараємо ся прослідити, куди перейшли колишні маси невільників і півсвобідних.

Згадана вище постанова Литовського Статута 1588 р., що невільники від тепер мають бути осаджені на ґрунті й уважати ся за селян-отчичів²⁷⁰, може служити нам вказівкою ex post: дорогою осадження на ґрунтах, по всякій правдоподібности, невільники і перед тим в великім числі переходили в категорію тяглих селян-отчичів, закріпощених, «непохожих». Челядь, що мала свої «приробки» й «присівки» і в части жила на власнім хлібі, була становищем переходовим до такого челядника осадженого на тяглим ґрунті. Як се осадженне робило ся, бачимо нпр. в цитованій уже нераз ревізії Пинського князівства: в додатку до тих приробків які мала тут челядь, додавали ся нові, так щоб вистало того на поменьше сілянське господарство — нормою було 9 моргів на

²⁷⁰ Розділ XII арт. 21.

господарство, себто 1/3 повного селянського ґрунту²⁷¹. Служба таких переведених зветь ся або «службою невольною», або «службою тяглою», але се була ріжниця тільки в вислові: їх трактовано всіх однаково як «огородників», себто малоземельних селян, і відповідно до того мали вони поносити з трох моргів тижневу одноденну пішу панщину, так що з своїх 9-моргових ґрунтів мали робити три дні на тиждень і окрім того сповняти иньші повинности у дворі в разі потреби²⁷². На разі вони числили ся ще невільниками (z nywoły nye sza wipuszczeny²⁷³).

271 Писцовая книга Пинскаго и Клецкаго кн. Хвальчевского с. 103, 170, 171.

272 Ibid. с. 170, 171, 405, 413 і також 103 — невільна служба, 476, 485 — тягла служба; що до обовязків див. с. 459 і 476, Писцовая книга Пинскаго староства Л. Войны, II с. 182, а також і вище наведений (с. 112) інвентар.

273 Писцовая книга Хвальчевского с. 485. Цінні замітки про сей перехід з невільництва в селянство у В.-Буданова Крестьянское землевладѣніе с. 35–6, тільки він не пробує при тім з сих фактів зробити ретроспективний ужиток для об'яснення кріпацтва. Для нього й койминці (про них низше) «зарождающийся типъ крѣпостного состоянія» (с. 33), вони «уже несвободны и потеряли право перехода». Взагалі ся обставина, що дослідники більше застановляли ся над класифікацією ріжних категорій селянства, ніж над їх генетичним звязком, була причиною, що досі еволюція

Але рїзниця мїж ними й иньшими тяглими мусїла дуже скоро затерати ся. Можемо се бачити з кїлька лїт пїзнїйшої описи пинських королївщин: де трапляли ся свобїднї грунти, там давнїйшим невїльникам додавано грунту до повної мїри й вони переходили вповнї в категорїю тяглих селян, несучи однаковї з ними обовязки²⁷⁴. Звуть ся вони ще «паробками» часом, але память про їх невїльництво — бїльше історичного характеру, нїж якась реальна специфікація²⁷⁵. Очевидно, з часом мусїла ся рїзниця затерти ся безслїдно.

Сей перехїд невїльникїв в тягле селянство в 2-їй пол. XVI в. був може остатнїм актом того рода, але очевидно не першим. Я думаю, що обтяженне панщиною й закрїпощенне колись свобїдного й економїчно-самостїйного селянства треба

селянства на литовськїм правї, не кажучи вже за землї польської Корони, не вияснена хоч скїльки небудь докладнїйше.

²⁷⁴ Писцовая книга Пинскаго староства Л. Войны II с. 6 (пор. Писцовую книгу Хвальчевского с. 103), також с. 476, 478.

²⁷⁵ Parobce, ktore przed them za niewolne miano, przy them folwarku w miasto ogrodnikow zachowane, завважено в однїм мїсцї, — Писцовая книга Войны II с. 180, пор. 184.

толкувати власне тим, що воно — позволю так висловити ся, було затроєне несвобідними елементами, введеними в великім числі в його круги — обтяженими «невільною службою» та обмеженнями особистої свободи.

Подекуди ми стрічаємо сліди спеціальних категорій селянства, що своїм несвобідним характером вказує на близьке своє спорідненне з невільничою верствою. Такі нпр. коймінці в землях білорусько-литовських (термін литовський, але саме явище може бути впливом і староруських суспільних відносин) — вони противставляють ся невільним паробкам, але вповні підходять до становища невільників осаджених на тяглій службі: сидять коло дворів і дякол не дають, тільки тяглу службу служать; вони не мають права виходу, їх продають як невільників. Се вже вказує на їх несвобідне походженне, а деякі подробиці документу, де виступають коймінці, потверджує гадку, що маємо тут осаджену на двірських ґрунтах челядь²⁷⁶. Анальогічна до них, а цікавіша для нас

²⁷⁶ Археографическій Сборникъ I с. 33, Акты Виленской ком. т. XVII с. 100–1. Текст другого з наведених документів має особливе значінне для сього питання, тому я наводжу найбільше інтересне місце: «Миколай Хведевичъ хоружий высокодворский взялъ двѣ копѣ грошей на матку и на трехъ сестеръ тыхъ койминцовъ у кн. Миська Татарина, которые мѣли ся у него выкупити (которые уже въ насъ вырѣшили ся,

категорія людей коланних, каланних, каланників, звістних в Галицькій Русі, і в українських землях литовського права. В Галичині ся назва прикладається до селян служебних, без тяглих обовязків, тож про них буду говорити низше, слідячи несвобідні елементи серед слуг. Тут тільки піднесу, що в руських землях литовського права тим іменем називано селян тяглих, закріпощених, без права виходу (несвобідний, то значить закріпощений характер їх підносять особливо акти галицькі XV в., де *kalanny* виступає синонімом для *illiber*)²⁷⁷.

каже про них син того Миська), а тыхъ двухъ койминцовъ продалъ ему на вѣчность за двѣ копѣ грошей, нижли не за паробковъ, але за койминцовъ, ижъ мѣли у домѣхъ подъ нимъ мѣшкати, а не у дворѣ служити.» Виходить, що сі коймінці тому тільки не паробки, бо не сидять у дворі, а на осібних ґрунтах. Що до матери їх і сестер, то вони також були очевидно невільниці, але не були продані на вічність, а дані на відробок за дві копи грошей, і відробивши ті гроші, вернули ся до першого свого пана.

Про койминців В.-Буданов ор. с. с. 33, Линниченко ор. с. с. 102 (він наводить вивід сього слова від литовського *kaimunas* — сусід).

²⁷⁷ Акты Зап. Россіи I ч. 98 (1492) — наданне монастиреви данного чоловіка без права виходу «какъ которого коланного». Леонтовича Акты Литовской Метрики I ч. 621 (1502): двір Межирич записаний «зъ служебными людьми и съ коланными, то естъ тяглыми, и зъ ихъ землями, и зъ данники.» В такім же значінню тяглого ужито се слово в

Незалежно від таких спеціальних категорій, маса невільних мусїла без всяких спеціальних означень переходити в категорію тяглих селян. Так само мусїло бути і з контінгентами, що відповідали давнім категоріям закупів, сябрів, ізгоїв і т. и.

Закупів ми стрічаємо в литовських часах досить часто, але в значінню де що відмінним. Імя се значить людей заставних і кваліфікує права до нього кредитора, а не правне становище самого «закупного» чоловіка: закупом зветь ся застава і вільного чоловіка, вчинена ним самим чи його свояками, і невільного, вчинена його господарем третій особі; селяне заставлені разом з землею їх державцем також звуть ся закупами і т. д.²⁷⁸ Для нас найбільше інтереса мають закупи, що заставили ся самі, або заставлені своїми свояками на відробок

переписи київських королівщин XV в. — Архивъ Югозап. Россіи VII. II с. 1.

²⁷⁸ Про закупів литовського права В.-Буданова Черты семейнаго права (I. с. с. 65 і далі — с. 24 відбитки), Снитка передмова до XVII т. Актів Вил. ком. с. 56–7, Любавского Обл. дѣленіе с. 393 і далі, Ясинській Закупы. Про сю останню працю див. мою рецензію в Записках т. LXII і замітку в т. LXV (Miscellanea). Буданов, а за ним Ясинский усталили вповні справедливий погляд на закуп литовського права, як на застав. Любавский бачить в сих закупах наймитів.

певної суми. Від другої чвертини XVI в. право в князівства стоїть на такому становищі, що свобідний чоловік не може стратити свою свободу на все в покритє якогось грошевого з'обовязання, чи матеріальної шкоди²⁷⁹, і допускає тільки неволю часову — такий застав чоловіка, при яким праця його має амортизувати довг²⁸⁰. На випадок, коли б хто з своїм закупом не умовив ся що до амортизації довга, Статут уставляв таксу для оцінки праці закупа (такса ся стоїть в очевиднім звязку з такоюж таксою Руської Правди). Так само уставляєть ся такса «випуску» (амортизації) для людей «виданих» за неспроможністю заплатити судову кару або

²⁷⁹ Сей погляд лежить, очевидно, в основі спеціальніших постанов Лит. Статута 1529 р., що на вічність не можна продати себе самого, ані своїх дітей підчас голоду, ані не можна впасти в вічну неволю за шкоду (розд. XI арт. 7 і 9). В одним судовім рішенню (1539 р.) судя в дусі сих постанов рішає, що «не есть речь годная, абы матка мѣла дочку, або отець сына въ неволю вечную продавати, хиба можетъ запродати» — Акты Вилен. ком. XVII ч. 66.

²⁸⁰ Законодавство йшло тут на зустріч народньому погляду, що заставлений ґрунт чи чоловік з часом собою амортизує довг — див. матеріал зібраний у Снитка с. 37–8 і Ясинского Закупы с. 447–8.

винагородити заподіяну шкоду²⁸¹. Як видно з сих постанов і інших актів, такі закупи, або видані люде відслужували винні гроші або служачи в домі кредитора, або сиділи на своїх господарствах, дістаючи певну підмогу в господарських продуктах — «присівок» (ріжну пашу на насінне) ²⁸². Становище обох категорій було вповні анальоґічне з становищем таких же категорій невільної челяди, тільки що ся була закріпощена вічно, а ті закупи і видані люде тільки до амортизації чи сплати грошей.

З другого боку становище закупів та виданих людей, що сиділи на своїх господарствах, було дуже анальоґічне із становищем селян, що осідаючи в чийсь маєностях, запозичали ся у свого пана на господарство. Вони звать ся «людьми вь пенязѢхъ», як звали ся й люде заставні або

²⁸¹ Розд. XI арт. 7 і 9, пор. Статут 1566 р. розд. XII арт. 7.

²⁸² Лит. Статут 1529 р., цитовані артикули, з документів нпр. Акты Вилен. ком. XVII ч. 272, умова: «выпусту (закупови) на каждый годъ по десети грошей, а присевку по бочце жита — дана войтово (кредитора) насенье и поле, и ку тому по севни гредчины» (гречки). Завважу, що дотепер який маємо матеріал про закупів, то з самих майже білоруських земель.

закупи²⁸³. Се звичайні свободні соляне — «люды прыхожіи», але вже звязані в своїй свободі: вони можуть відійти, тільки наперед «пенязи отложити подлѣ запису своего». Не вийшовши й не сплативши грошей, вони переходили в категорію людей закріпощених, «непохожих», «отчизних», так само як і осаджені на грунтах невільники або закупи. Такі прихожі люде, осаджені на грунтах двірських, чи спустілих селянських, що уважали ся власністю дідича, — котрі через засидженне чи задовженне переходили поволі в категорію людей непохожих, відповідають давнім категоріям безземельних робітників — як ізгої, сябри (в литовських часах сі терміни в їх давнім значінню вже незвістні). Практика XVI в. кидає й на сім пункті ретроспективне світло, пояснюючи, де поділи ся ті давнійші категорії безземельних селян. Як і сі пізнійші безземельні, вони перейшли в закріпощені категорії селян, передовсім між тяглих непохожих людей рїжних категорій, а також і в рїжні категорії слуг і промисловців.

283 Про сю назву останніми часами вийшов спір між проф. Любавским, що противставляє «людей в пенязях» закупам, і проф. Ясинским, що їх ото тожнює. Дійсно, «люде в пенязях» часто значать теж, що заставні, закупні, але часом значать що иньше, як власне в спірнім документі, видрукованім мною, з коментарем, в Записках т. LXV.

Категорії селянства XV–XVI вв. Селяне данні, їх термінологія. Данні селяне в київській переписи 1470 р., в Ратенському старостві на поч. XVI в. і на пинсько-волинському Полісся 1560-х рр., їх обов'язки і оцінка оподаткування.

Пережитки старих порядків з інших країв, відтворення старого оподаткування, XIV–XV вв., його еволюція, зародки робіт

Дуже численні й різноманітні категорії селян в українських землях литовського і польського права, звістні нам в XVI в., що в різних місцях мали різні імена, різні чинності й обов'язки, відповідно до місцевих обставин, — можна що до їх обов'язків та способів їх експлуатації державою поділити на три великі категорії: людей данних, людей робітних, або тяглих в тіснійшій значінню, і служебних (слуг і ремісників). Поділ сей буде приблизним, бо одна категорія переходила в другу різними переходовими формами, спільники точками й т. и., але для орієнтування нам його вистане²⁸⁴.

²⁸⁴ Про класифікацію різних категорій селян підіймав ся не раз спір в літературі — див. нпр. Любавського Обл. дѣленіе с. 318, 336 і д., Леонтовича Крестьянскій дворъ — Ж. М. Н. П. 1897, IV с. 403 (проф. Леонтович тут покликаєть ся між ин. і на мене, мовляв я в своїй книжці Барское староство ділю

В становищу данних селян, як я уже підносив, було найбільше шансів заховати ся прикметам давнього руського свобідного селянства, і з сього погляду вони мають право на нашу особливу увагу. Задержати ся ся категорія мала спромогу тільки там, де не було розвинене двірське, фільварчане господарство — чи то з економічних, чи то з політичних причин. На ново творити ся, очевидно — передо всім за старими взірцями, могла вона там де се двірське господарство упадало ²⁸⁵. А з

селян на тяглих і слуг, але ш. дослідник переочив у мене иньші категорії: «урочних», як вони в подільських люстраціях звуть ся, убогих, і т. и. ор. с. с. 256). Зрештою особливого значіння клясифікації, як річи підрядній, я не надаю (спори виходили також і через те, що дослідники уживають старих термінів, а сі не визначали ся докладністю й стрічають ся і в тіснійших і в ширших значіннях, особливо термін «тяглий», що служить тут каменем преткновения. Піднесу тільки дві обставини. Одно, що ми мусимо тримати ся тут поділу що до оподаткування, тому не можемо мішати термінів з сфери правного становища (нпр. непохожих ставити як рівнорядну категорію припустім з данниками, як то робили деякі давнійші дослідники). Друге — що з огляду на важне значінне, яке має для становища селян розвій панщинних робіт, уважаю за ліпше виріжнити в осібну категорію селян панщиною обтяжених від необтяжених, хоч і тут — як зрештою скрізь, маємо переходові форми.

²⁸⁵ Сеї обставини, що ми маємо тут не тільки пережитки, але й новотвори, не треба спускати з очей, коли мова йде про

розвоєм фільварчаного господарства, з розширенням його території, від середини XVI в., вона вигибає все більше й більше. В кінці XV і в першій половині XVI в., коли ми маємо докладніші відомости про українське селянство, на Україні як головний терен сеї категорії селян виступає Полісе, з його дуже слабо розвиненою хліборобською культурою, але також і полудневі окраїни, о скільки обставини дозволяли вже розвивати ся тут хліборобській культурі, а татарською трівогою ще відстрашали панів від фільваркового господарства.

Якогось уставленого терміну в старій термінології ся категорія не має. «Данниками» звали ся властиво тільки ті, що давали дань меду — дань в тіснійшій значінню, хоч «данею» звали також поплати грошеві і в ріжних натураліях²⁸⁶. Маємо часом такі випадки, де «данники» противставляють ся «тяглим», отже ужито се слово в значінню тої категорії, про яку тепер

слідженне останків староруської практики.

²⁸⁶ «Дани грошовыи, медовыи, бобровыи и куничныи» — звичайна фраза актів XVI в., де вичисляють ся всякі можливі доходи маєтности. Нпр. Archiwum Sanguszków III ч. 248, 256, 360, IV ч. 56 і т. и.

говоримо²⁸⁷; але з другого боку се слово уживалося іще в ширшій значінню, противставлене «слугам», в значінню селян обов'язаних чи до робіт чи даней. Властиве ж значінне, як я сказав, — селяне, обложені данею медовою. Ми ж в своїм огляді сим старим терміном будемо називати, з тими застереженнями, селян, обложених датками, але вповні або майже свобідних від панщини.

Опись київських державних земель, зроблена десь в 1470-х рр., дає нам перший докладний образ ріжних категорій данного селянства²⁸⁸.

²⁸⁷ Нпр. Archiwum Sanguszków IV ч. 198.

²⁸⁸ Дати опись не має, видавець її — проф. В.-Буданов (Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II ч. 1) кладе її на сімдесяті роки XV в., коли Київщина перестала бути князівством (передмова, с. 28). Дійсно — відклики на «новини», заведені кн. Семеном Олельковичом і на старини — «за Витовта», з часів перед наданням Київщини Олелькови, вказують виразно, що опись укладала ся не дуже пізнійше по смерті Семена Олельковича. З другого боку — бракує тут всяких натяків на спустошенне Менглі-герая, і кольонізацію бачимо таку, яка могла бути тільки перед сими спустошеннями, що розпочали ся з кінцем 70-х рр. Тому не можна прийняти погляду Леонтовича (Крест. дворъ, Ж. М. Н. П. 1897, V с. 27), мов би опись ся була споряджена за в. кн. Олександра: він опираєть ся на тім, що в виписи з сеї люстрації, зробленої королівською канцелярією в 1788 р. (видана в Архиві Югозап. Россіи VI. I ч. 2), сказано, що опись споряджена за в. кн. Олександра.

«Данники» тут виступають під сим своїм іменем в околиці Житомира²⁸⁹. Тут нпр. в селі Грежанах сидить сім данників. Підставою для оподаткування служить «земля данна»; головні складові частини його — «дань» і «полюде», як бачимо — самі староруські інститути. Окрім того часом люде дають по кілька грошей (3–5) княжим ловчим і бобровникам — мабуть окуп, аби вони за своїми ловами не лазили по їх землі. Взагалі ж датки з такої землі йдуть не однаково: одні платять «дани тридцять грошей а ведро меду, а две купицы полюдья» — таких було четверо; иньші цілу дань давали медом: з одної землі «хоживало семь ведеръ меду, а полюдья ведро меду а две куници»; або навпаки — ціла «дань» платить ся в грошах: тивун з своєї землі дає «дани копу грошей, а полюдья две

Розумієть ся, ся звітка й сама по собі не дуже авторитетна, а до того, здаєть ся минї, можна зміркувати, звідки вона взяла ся: випись, відай, зроблена не з повного тексту описи, а з вирипка, вписаного десь в книгах Метрики з часів в. кн. Олександра. Тому на початку її стоїть: «Казимир», чого нема в повнім текстї; отже була се випись, зроблена за розпорядженнем в. кн. Казимира — ще оден доказ против приналежности описи часам в. кн. Олександра.

²⁸⁹ Глубшого Полїся захована опись не тикає — здаєть ся, маємо тільки фрагментїї.

куниці». Так було в однім селі. В сусідніх присілках дань бачимо з декотрих земель значно вищу (до десяти відер меду), окрім неї дань воскову і ще оден додаток — тивунщину, все отсе теж лише у декотрих²⁹⁰. Взагалі оподаткування поодиноких «земель» дуже різниться і своїм складом і великістю: самі землі були не однакові, а окрім того оподаткування кожної мало цілу свою історію: опусти, підвисшення, випадкові додатки, що ставали потім прецедентом на будуще, і т. и. Велика ріжнородність в оподаткуванню взагалі, як побачимо, була прикметою його архаїзму і редукцію до одного знаменника робили тільки пізніші адміністраційні реформи.

Під самим Житомиром і Чудновим стрічаємо в селах також данників, але тут уже не відрізняється дань і полюде: дають сумарично тільки мід.

В Романові під Житомиром дають також і куниці, і овес, і т. зв. болкуновщину — дань від худоби, від вола по три гроші (відти й «бодкуновщина»: болкун, бовкун — віл по українськи)²⁹¹. Се був рід стації, що на Поросю

²⁹⁰ Архивъ Югозап. Россіи VII. II с. 7–9.

²⁹¹ Ibid. с. 4–5. «Болкуновщина» давала не малі труднощі дослідникам. Леонтович (Крестьянскій дворъ, Ж. М. Н. П. 1897, V с.42) не можучи витолкувати значіння сього слова,

платила ся всякими людьми, навіть слугами, «на приїзд в. князя», але потім стала постійною даниною.

Крім назви данників данні селяне під ріжними иньшими назвами, чи й без назв, виступають в ріжних селах сеї описи. Так в однім селі на Роси (Терпсеєві) стрічаємо куничників: вони платили куницї, не сказано, — чи «шерстю», себ то дійсно шкірками куни, чи грошима («куниця» по старій традиції на Україні стала означати й данини переложені на гроші). Двоє дають по шість кун, третій три, «а вси три голтаи»²⁹²). В иньшій селі (Радостові) бачимо людей, що не несуть иньших обовязків окрім того що дають «подимщину». Подимщина ся одначе не та пізнійша, польським правом заведена — по два гроші від лана. Що таке була стара українська подимщина, дає розуміти

здогадував ся, що се мабуть «татарський термін як ясак і т. и.», і се толкованне повторив за браком иньшого й Д.-Запольский Госуд. хоз. с. 113. Але слово «бовкун» в значінню вола, ко трого запрягають у віз одинцем, а не парою, задержало ся в лівобічній Україні до недавніх часів: се слово приходить в Енеїді, а об'ясненне його див. нпр. в спогадах Симонова (Разказы М. Т. Симонова, вид. 1900, с. 61), див. також Словар російсько-український Уманця I с. 95.

²⁹² Архивъ Югозап. Рос. VII II с. 1.

люстрація браславського замка 1545 р. — там давнійше люде земянські давали на замок таку подимщину: з диму по 12 грошей, по мірці вівса, по хлібу й курці. В тім роді мусимо собі представити й київську подимщину XV в.²⁹³

Під Чудновим було також кілька сіл, де люде давали подимщину, але деякі з них окрім того іще «городь робяць, а на толоку ходяць на одну». Очевидно, се дуже стара практика, бо коли де инде скаржили ся як на новину, що їх Семен Олелькович змусив «сіно косити, на толоку ходити, став сипати», то тут такої скарги не підносили²⁹⁴. Се вже, як бачимо, перехід до панщини, до людей роботних.

До сеї київської описи хронольоґічно досить близько стоять описи иньшого глибокого кута українського Поліся — Ратенського староства, себто земель верхньої Припети, з 1500–1512 рр.²⁹⁵

²⁹³ Ibid. с. 3, Zródła dziejowe VI с. 123-4.

²⁹⁴ Архивъ Югозап. Рос. с. 4.

²⁹⁵ Маємо для нього реєстри доходів староства з рр. 1500-10 й інвентар староства 1512 р., з них видав я в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. XXVI реєстр 1500 р., доповнений в дечім з реєстрів пізнійших, й інвентар (передр. в III кн. моїх Розвідок і матеріалів). Реєстр інтересний тим, що дає розклад

Землі сі входили в склад Корони, але законсервували ще в тім часі дуже багато архаїчного, впливами фільварчаного господарства майже були не зачіплені, й відомости, які дають про них описи, для відтворення давнійшого економічного становища селян дуже цінні.

Підставою оподаткування служить тут «дворище» (area), що відповідає більше менше «землі» київської описи. Між складовими частинами сього оподаткування передовсім стрічаємо медову дань (dacia) і полюде. Старі назви сеї дани задержали лише в Ратеньській волости, тим часом як в Ветельській волости тогож староства її витиснули иньші назви — мід осінній і липцевий²⁹⁶. Великість сих даней не однакова,

податків на поодинокі дворища, але його виказ сих податків, очевидно, не повний: багато натуралій в нїм не виказано, як показує інвентар 1512 р. Деякі доповнення дає статя Т. Любомірського *Starostwo Rateńskie, wyjątek z historyi osad wołoskich w Polsce* (Biblioteka Warszawska, 1855, II) — автор їх користав з документів нам незвістних — нпр, листів з старостинської управи.

²⁹⁶ Мід осінній відповідає дани разом з полюдем. Так виходить з порівняння: реєстр 1501 р. каже про мід липцевий, дань і полюде (нпр. с. 5 і далі), інвентар 1512 натомість — про мід липцевий і осінній (с. 32 і далі). В Ратеньській волости поруч дани і полюдя подекуди теж давали «мід липцевий» — як данину підрядну, поменьшу.

найчастійше одначе се ваганне не велике — вони давали в сумі в середнім півтретя відра з дворища (3½ липечни)²⁹⁷, але на деяких дворищах, або і в цілих селах (особливо Ветельської волости) вона підіймаєть ся до 5 відер. При віддаванню сеї медової дани давали ще грошевий даток, т. зв. поданє, що початково мав, мабуть, значити даток для того «ємця», що ту дань виберав, як «писчєє» пинського Поліся (див. низше); воно виносило від 1 до 5 гр. в рїжних селах і рїжних комбінаціях. Окрім того приходить «побор» — він складаєть ся з білки і грошей; нормальна висота їх 20 гр. з дворища в цілім старостві. Ся «білка» тхне глибоким архаїзмом (вона позволяє нам зблизити сю данину з старинною даниною «по бѣлей веверицѣ отъ дыма»), але з другого боку ся одностайна висота грошевого побору — 20 гр., мусїла з'явити ся результатом якоїсь зовсім нової регуляції (правдоподібно, в склад побору входили давнїйше ще иньші натуралїї, і се все при тїй реформі заступлено одностайним грошевим податком).

²⁹⁷ Сї рїжні міри меда представляють ся так: колода (tunna) = 10 чи 12 відер (urna) або чвертей, відро = 4/3 липечни (луруєсна) = 4 ручки (rączka, ciffus). При тім треба одначе тямити, що міри сї не були однакові скрізь.

Окрім того давали бобровниче — гріш і 10 горстей льняного прядива²⁹⁸. Осібно давали конопляного прядива по горсти на невід (в Ветельській волости натомість давали кілька личаних «ужищ» — поставів шнуру для сїти на зьвіри)²⁹⁹. Важнійша дань вівсяна, дуже значна, що виносила в деяких селах понад колоду з дворища³⁰⁰; в деяких попри овес давали ще й жито — «на озимий засїв»³⁰¹.

²⁹⁸ Реєстр 1500 р. льняну дань промовчує як і «білку», але пізнійші (див. нотки на с. 5) виказують лен в складі бобровничого і білку в складі «побору», пор. інв. 1512 р.

²⁹⁹ Інвентар 1512 р. (с. 32): *de sanaro parato ad comparandam sagenam* (в реєстрі нема), в Ветельській волости: *funes de bastis alias użyscza, quodlibet 50 sążon, ad rete venale extradunt*, або *obirzy* (обори, оборки) *de bastis* (слова *basta* нема у Дюканжа, але значінне ясне з порівняння с. 31: *recia castrensia magna ad feras magna de bastis, recia dorcina* (на дикі кози, *dorcae*) *de bastis, liczane*, нім. *Bast*).

³⁰⁰ Схема мір була така: колода (*truncus, kłoda*) має 4 кірця або фіртеля (*corus, kores, wyrthel*), 8 півмірків або третинників, 16 мац (*Mass*) і 32 півмацок. Кнапский, польський лексикограф XVII в. каже, що на Русі колоду також звали мацою (*Linde Słownik, sub voce*), але я не міг перевірити сеї вказівки документально.

³⁰¹ С. 32 (Замшани), 33 (Велюничі, Кортиліси) і т. д.

Давали по кілька возків сїна (5,6,7) з дворища. Нарешті — ріжні річи до столу: курей, або качок, яйця, масло, сир, часом ялівку й кабана, що, правдоподібно, разом творило стацію. В Ветельській волости був іще осібний податок «похлібне» — з кожного відділеного господарства ³⁰², вощениче, уствиця — дрібні грошеві датки.

Як бачимо, податки дуже ріжнородні, і в сумі досить значні. Так нпр. в с. Заставю Ратенської волости на дворище припадає пересічно в грошах і медовій дани переведеній на гроші 55 грошей, а пів стільки дадуть иньші престації, разом коло 80 гр. Село Замшане дадуть ще більше: грошеві і медові данини дадуть на дворище 84 гр., а иньші треба раховати коло 45 гр., разом коло 130 гр. Село Щодрогощ Ветельської волости дасть меньше: грошевих і медових данин 41 з дворища, а коло 20 гр. иньші датки, разом понад 60. Село Ветли коло 90 гр. (63½ гр. грошевих і медових данин, а ще

³⁰² «Похлібне так званий в сій волости податок приходить з людей: коли хто, сидячи на дворищу, а маючи більше синів, поділить між ними дворище, тоді сей податок зростає — себто 2 гр., 2 кірці овса, масло й сири» (з кожного осібного господарства).

понад 25 гр. інших датків), і т. и.³⁰³

Коли поспробуємо, за помочю тих вказівок, яких ми ужили для оцінення оподаткування Ратенського старства, порівняти податки Ратенські з податками київського Поліся з 70-х рр., то побачимо, що «земля» в околиці Житомира несла

³⁰³ Ціни меду дає ревізія 1500 р. — липечна коштувала 8 гр., ручка 8 гр. Для інших продуктів по ціни мушу удати ся до люстрації Ратенського старства 1565 р. (Архивъ Югозап. Рос. VII, II): яловицю тоді таксовано на 60 гр., кабана на 48, курку за 1 гр., масло й сири по 1 гр., так само 20 яець, візок сіна, 10 горстей льну і ужище — по 1 гр. Що до вівса єсть в тім трудність, бо люстратор 1565 р. каже, що його давали меншою мірою в порівнянню з торговою, а окупали його *wedlie dawnego obiczaui* по 16 гр. колоду (с.280); ся ціна — очевидно, значно низша тодішньої торгової ціни, але скільки коштувала «замкова» колода на тодішнім торгу, таки не знаємо; приблизно лише можна взяти її за 30 гр. (холмська колода вівса коштувала тоді 36–40 гр., а жита 80 гр.). На польських торгах від початку XVI до 1560-х рр. збіже мало зрости в ціні більше менше о 4 рази, продукти скотарські о 1½ (за браком новіших обчислень приходить ся користати все ще з Чацкого *O polskich i litewskich prawach* I с. 186, II с. 184). В такім глухім куті, як Ратенщина, зріст цін мусів бути далеко повільніший. Середно взявши, можна натуралії рахувати о половину ціни, як то бачимо з ціною меда: ратенське відро коштувало в 1500 р. 12 гр., в 1565 24 гр., отже у двое. На сій редуції операють ся мої обчислення, котрих лише приблизний характер ще раз підношу.

пересічно (з дуже великими ваганнями, ще більше як у поодиноких дворищ ратенських) не менше, а часом навіть і більше як ратенське дворище³⁰⁴. Але можна думати, що тутешня «земля» була більшою господарською одиницею від дворища.

Так виглядало оподаткування в тих селах Ратенського староства, що повнійше залежали своєю архаїчною фізіономію. Поруч них були одначе й села «урочні», де всі ріжнородні датки були заступлені грошевим чиншом — давали по півкопи «уроку» і по 6 сторожевщини (*custodiae*). Про два з сих сел ревізор толкує такий розмірно низький чинш тим, що сі села «малі, а лежать між селами литовськими». В однім селі (Кремно) всі дани зведені були до одної медової дани, досить високої (3½ липечни з деяких дворищ), сторожевщини і

³⁰⁴ Так нпр. в с. Грежанах припадає пересічно на землю грошевих і медових даней (по ціні ведра меду 1500 р. в Ратні, припускаючи, що відра сі були менше більше однакові — що одначе не конче певно) 66 гр., а куницї, редукуючи їх ціну о половину против ціни в середині XVI в. ще 28 гр., разом коло 95 гр. В присілку Хлупинцях 112 гр. і куниць коло 40, разом коло 150! В присілку Солодирі 91 гр., за куницї 35, та ще за віск щось, разом також буде до 150 мабуть. При тім треба тямити, що київська опись старша від ратенських о яких чверть століття, а з тим і ціна гроша була більша, але з другого боку грошева ціна продуктів була низша.

одного кабана з цілого села на замок³⁰⁵.

Панщина в сїм старостві єсть, але ще в дуже примітивній формі: в Ратенській волости, каже ревзор 1512 р., «люде обовязані з'орати і зробити (disponere) поле і урожай весь звести до замкового двора». В Ветельській волости, де фільварку не було, люде з усіх сіл збирають на замок сїно з усіх замкових сїножатей; обовязані до воження, инакше до «повозу» (ще оден старий термін), куди буде треба, з усякого рода річами; мають будувати й направляти замок і возити дерево (на будову) своїм накладом. Судячи з описи замкового фільварку в тїм же інвентарі, замкове господарство вело ся не велике, й сї фільварчані роботи не повинні були зайняти багато часу — виставало мабуть кілька день до року³⁰⁶. У всякім разі маємо і тут перехід до панщини, який бачили ми вже вище, в околиці Чуднова.

З порівняння того, що дають нам описи київські і ратенські, можемо вже виробити собі суд,

³⁰⁵ Ст. 6, 7–8, 33–4. Обрахувати податок в Кремні з дворища не можна, бо число дворищ не вказане; можливо і те, що тут був опуст в данях, бо се село спалили були Татари (с. 11).

³⁰⁶ Ст. 32, 35–6, фільварок — с. 31.

як виглядало оподаткування селянства перед змінами XVI в., в віці XV, ба й XIV. Се дає нам можливість сконстатувати дуже архаїчні прикмети, які задержали ся навіть в другій половині XVI в., в переддень Люблинської унії на Полісю волинсько-пинським, в сусідстві Ветельської волости, по Припети і нижній Горини. Тут і при волочнім помірі 50-х рр. багато сїл полишено при старинних обовязках, і тільки в 1560-х рр. оподатковано їх на ново, відповідно до уставу. При тім описано докладно подекуди їх давнїйші податки, а що при тім особливо цїнно — дано й поміри тутешнїх дворищ: подробиця, котрої не давали нам ані київська ані ратенські описи³⁰⁷.

Як видно з долученої табелі³⁰⁸, де подані цифри з 27 сел (71 дворище, що задержало ще ті архаїчні податки, тим часом як у иньших заступив їх грошевий урок), і тут оподаткування визначало ся значною рїзнородністю: маємо яких 14 рїзних титулів дани. Підставою оподаткування служило й

³⁰⁷ Опись видана під титулом; Писцовая книга бывшаго Пинскаго староства, составлена старостою Лаврином Войною, Вильна, 1874, I–II, села з дивнїм оподаткованнем описані в т. II.

³⁰⁸ Див. прим. 5.

тут дворище. Декотрі податки майже скрізь однакові й ті самі. Так скрізь (хоча де частина податків заступлена була уроком) давали з дворища, без рїжницї його великості й доходности, однакове полюде — по 7 гр. і 4 пенязї; одностайна ся й така не кругла цифра дає здогадувати ся, що се еквівалент якоїсь натуралїї (чи натуралїї), що давнїйше творили се полюде. Від кожного диму, скїльки їх було в дворищу, давали по 2 гр. «писчого». Далї, загальним (з дуже незначними виїмками) датком були овес й сїно, з тою рїжницею, що з бїльших, доходнїйших дворищ давали цїлий стог сїна (його числили на 33 гр.) і 4 бочки вївса, з меньших — півстога і 2 бочки: се була норма, і виїмки досить рїдкі. Досить загальним (але вже з значнїйшими виїмками) датком виступає грошева «посощина» — также староруський інститут: дань від сохи, що відповідає дани медовїй або подимщинї иньших країв; в меньших дворищах (розумїю й меньше доходні) платили її 10 гр., в бїльших 20 гр.; так було звичайно, тїльки в дуже великих дворищах їде вона до 60 і 80 гр.; виїмки рїдкі³⁰⁹.

³⁰⁹ В чистїйшїй формї посощина виступає в інвентарї одного пинського села, на пограничу з Ратенським староством (1565); тут платять від «волової сохи» по копї грошей, незалежно від чиншу з дворищ і медовї дани; чиншу з

Інші датки — як «побор» і «прибор», званий часом «новим», «приписне» і натуралії як лагвиця (по 21 гр.)³¹⁰, баран і лис (баран цїнив ся на 12 гр., лис на 6 гр.) приходять тільки по декуди, так само як і «урок», що в сих дворищах, як я вже сказав, заступав тільки частину податків. Всі натуралії переложені на гроші, тільки овес дають іще або натурою або грошима. Панщини нема, але подекуди бачимо її грошевий еквівалент — се «пригон», (в меньших дворищах платили пригону 10 гр., в більших 20) і «повоз» инакше віз, завіз, возу — як видно з цифр, все се одна й та сама оплата³¹¹. «Пригон» — звістний в білоруських землях термін для двірської роботи: очевидно тут давнійше уживано даних селян до двірського господарства, але потім се замінено на гроші³¹²,

дворища дають по 12 гр., «виряду» або «воєнщини» по 3 гр., осібно дань медову, і крім того «куниць пенезми» за право ловити рибу в ріці, і стацію (яловиц 3). Документи архива юстиції I с. 157–8.

³¹⁰ Лагва, лагвиця — коновка, збанок; може медова дань?

³¹¹ Так с. 352 і 358 оплата 90 гр. зветь ся «повозом», на с. 388 і 392 — woza, wozi, в Бахоровичах на с. 452 дають 45 гр. za pułwoza.

³¹² Про пригон див. у Любавского Обл. д'Бл. с. 320 (на

«Повіз» — звістний уже нам староруський термін³¹³, що міг означати або обов'язок відвозити натуралії до двору (він відпадав, коли натуралії окупалися грошима, але се не перешкаджало, щоб сей обов'язок також ще казати оплатити), або — ходити з підводами (як то бачили ми в сусідній Ветельській волости). Про великість «пригону» перед переложенням на гроші може дати деяке поняття та обставина, що устава на волоки рахувала 12 гр. з волоки за чотири літніх толоки; судячи з того й пригон, рахований по 10 гр. з менших дворищ (однак більших від волоки) не мусів бути дуже великий (дуже докладно операти ся на сій таксації не можна, бо не знати, з якого вона часу йде). Про роботу ще не переведену на гроші маємо звістку в одній грамоті пинської княгині Марії з 1494 р., де вона звільняє якихось Яцковичів з звичайних селянських обов'язків: «ижь имь овса и сѣна не давати, и полюдья, и на каждое дѣло имь не пойти ни съ топоромъ ани съ сохою»³¹⁴. Взагалі ся грамота цінна тим, що показує при кінці XV в.

жаль лише регеста).

³¹³ Див. т. III с. 291.

³¹⁴ Ревизія пуць с. 385.

тіж самі головні моменти оподаткування тутешніх селян, які ми переглядали дотепер в детальнішій виказі 60-х рр. XVI в.

В сумі се оподаткованне тільки до певної міри відповідало великості дворища й якості ґрунту. Бачимо, що менші дворища по більшій часті платять менше ніж більші; що дворища на лихім ґрунті були оподатковані низше, ніж ті що на ліпшім; але до якоїсь докладнішої пропорціональності було далеко, і скільки можемо судити з дат поданих ревізією, воно дуже часто було непропорціональним: з морґа ґрунту, який ревізор зачисляв до тої самої кляси, в одних дворищах платило ся в загальній сумі податку 1½, в иньших 2 і навіть 3 гр. Навіть в тім самім селі³¹⁵ трапляли ся такі нерівномірности. Або бачимо й таке, що в тім самім селі в однім дворищі морґ ліпшого ґрунту платив менше ніж морґ гіршого, по отаксованню ревізора, і то значно, навіть у двоє³¹⁶. Розумієть ся, ріжні вигоди, про які мовчить ревізія³¹⁷, в дійсности в значній мірі подекуди

³¹⁵ Див. нпр. с. Жолкиню або Стохово.

³¹⁶ Нпр. в с. Берестю.

³¹⁷ Ревізор в своїй інструкції для отаксовання мав тільки оден критерій — якість ґрунту, для того схема його далека від

могли зменьшувати сі нерівности ³¹⁸. Одначе припускати, що такі побічні обставини вповні вирівнювали сі великі відміни, нїяк не можна: годї думати, щоб не звернув на них нїякої уваги ревїзор, коли б вони давали таку велику рїжницю в доходности дворища. Очевидно, і тут не тільки рїжнородність, але й непропорціональність оподатковання треба толкувати браком якоїсь одностайної норми, тим що, як я сказав вище, кожде дворище мало свою осїбну історію оподатковання, свої, щоб так сказати, не тільки об'єктивні, але й суб'єктивні мотиви оплат.

При тім оплати сі були часто дуже значні, розмірно взявши. Критерієм може служити нам податок, який визначав ревїзор за підставі нової устави. Податок сей, розумієть ся, по тодішньому не був низький, а що найменше середній, або й вище середнього. І от ми бачимо, що тим часом як в одних дворищах при заведенню нового

потрібної плястичности.

³¹⁸ Нпр. в тім с. Берестю дворище Колбащичі платить з моргу гіршого ґрунту 6 гр., дв. Балуковщина — 3 гр. з моргу лїпшого, але дворище Колбащичі ціле менше, а має більше робочої сили (тут є чотири дими, а на Балуковщині тільки два), отже воно могло бути лїпше культивоване і нести лїпші доходи.

оподаткування оплата з морга підносила ся, в інших податок плачений «по старому» був не менший від виміреного на підставі уставу, ба навіть — і се трапляло ся дуже часто — навіть вищий, так що відповідно уставі треба було б знизити його, тільки ж ревізор тримав ся фіскальної засади, що доходи держави можна підвисшати, а не знижати, і в таких разях лишав той давній вищий податок. Подекуди сей, «по старому» плачений податок був таки й добре вищий від уставового; так нпр. дв. Витковичі в с. Сваричевичах платило по старому $3 \frac{1}{3}$ з моргу пересічно, а по уставі мало б платити коло двох, в с. Парі дв. Попковичі платило 4 гр. з моргу, а мало б платити 2, а в с. Берестю дв. Колбащичі платило 6 гр. з моргу, а мало б платити два! Взагалі такі випадки, де нова устава підносила значно старинне оподаткування, належали до рідких — частійш де й підносило ся, то не багато³¹⁹. Цікаво, що як раз на найгірших ґрунтах

³¹⁹ При тім треба ще знати, що новий податок обраховував ся відповідно до нового виміру ґрунтів, і відповідно до нього ж, для порівняння, обраховував я давній податок на морг. В дійсности ж старі податки платили ся давнійше з меншого простору землі (новий вимір ґрунту, переведений ревізором, в порівнянню з попереднім виказує часто значну надвишку), бо уложили ся сі податки не так недавно. Отже давнійше оподаткування було може ще й вище дещо — коли не зрівноважували зросту ґрунтів ріжні нові драчки й додатки.

таке підвищення часто бувало значне: се залежало від того, що в своїй уставі реєстр мав досить тісну скалю знижень, і низше як $1\frac{1}{4}$ гр. з моргу не визначав чиншу, тим часом давня система оподаткування була плястичніша, й на найгірших ґрунтах припадало з моргу й по $\frac{1}{2}$ гр., і навіть ще менше.

Сама собою насуваєть ся гадка — порівняти тутешні податки з ратенськими. Се було б легко, як би мати міру редукції вартости гроша й продуктів і докладну міру ратенських дворищ, а без того можна се робити тільки в приближенню. Оподаткування пинських дворищ вагаєть ся переважно між копою й трома копами; пересічно з тих 71 дворищ на одно припадає 137 гр.; пересічне оподаткування дворища в тих ратенських селах, котрих оподаткування обраховував я вище, дає коло 90 гр. Коли б зробити редукцію й тут на 2:1, то середнє оподаткування ратенських дворищ було б вище (90: $68\frac{1}{2}$), але се, розумієть ся, дуже гіпотетична редукція.

На доповненне образу, який дають нам сі описи, наведемо ще кілька звісток з иньших місць.

Маємо грамоту Витовта 1411 р., де він надає село в Свислочськїм окрузї з усїма доходами, які з нього йшли — два ставні меду, 10 кун, «стан»

(стація) «званий полюде» і боброві лови³²⁰.

З Витебської землі маємо зізнання старця в Казимирових часах; по його словам він памятав Витовтову практику, які тоді обов'язки мала місцева громада: вони давали з диму по куницї, по три гроші житщини і на кухню (княжу) по курці, десятку яець і півгроша. Мали удержувати бобровника під час його ловів на їх території з його конем і псом (не більше) і платити йому по грошу. Роботу мали таку: на жнива ходили три дні, орати на яр також три дні, мали накопити сїна на чотири стоги і поставити ез на рибу. Підводами ходили тільки для самого в. князя (коли він їздив, від Витебська до Смоленська, або від Смоленська до Полоцька)³²¹.

З Смоленщини маємо одно надання села для смоленської катедрі, 1470 р., де описані місцеві податки: в селі було вісім данників і від них ішло три кади меду без пуда, 65½ грошей і сім бочок жита, а при тім були ще в тім селі боброві гони на

³²⁰ Даниловича Skarbiec ч. 959.

³²¹ Акты Южной и Зап. России I ч. 23 (в сім виданню лю де сї зуть ся «Брушане», Любавский і Д. Запольский цитуючи тойже документ з оригіналу зуть їх «Грушане» — не знаю чи се поправка чи недогляд.

князя і якась служба від людей ближше не пояснена³²².

В кн. Мстиславській (теж в давній Смоленщині) маємо описані податки одного монастирського села з данниками: вони дуже не однакові: з землі дають одну або дві кади меду (по 5 пудів), до того хмелю і певну суму «вари» — на видатки варення. Окрім того є тут і грошева дань, від 30 до 96 гр., а у деяких ще інші, спеціальні датки («покадне», «за бобра»)³²³.

На підставі всього отсього матеріалу можна собі представити, як виглядало оподаткування свobodного селянства перед змінами внесеними розвоєм фільваркового господарства й правительственними регуляціями XVI в., — в XV віці, а *mutatis mutandis* — і в XIV, може навіть і в XIII.

Підставою оподаткування служила більша земельна господарська одиниця, що могла містити

³²² Archiwum Sanguszków I ч. 71.

³²³ Акты Зап. Россіи I ч. 82, з копії XVII в., таж грамота — з иньшої, давнйшої копії, з значними відмінами у Леонтовича Акты I ч. 21 (тут дата хибна — о оден індікт помилена). Я подаю більш інтересне місце низше, з оригінальної книги Лит. Метрики — Судн. д. 8 л. 180.

й містила звичайно в собі кілька селянських господарств, звана дворисцем (на Волини, Побужу, в Галичині), землею (в Київщині), селом (ся назва задержала ся в Сіверщині), величини дуже різної, нічим не регульованої. Податки визначали ся великою різнородністю, часто навіть в однім і тим самім селі. В основі їх лежала староруська дань, що спеціально стала означати дань медову і в сій формі задержала ся в місцях, де розвинене було пчільництво. В иньших місцях давали дань грошима — така пинська посощина (звістна зрештою і в иньших, білоруських і великоруських землях) або продуктами господарства, як київська та волинська подимщина. Сі модифікації дани по всякій правдоподібности ідуть з часів староруських, як самі їх означення (пригадаймо дань, давану Деревлянами від «дима», Вятичами від «рала»). Другим таким стародавнім складником оподаткування було *полюде* — первістний обовязок годувати князя з дружиною й складати йому дарунки при річних його об'їздах. Воно вже в староруських часах мусіло розложити ся на річну регулярну грошеву оплату³²⁴ і ріжні натуралії,

³²⁴ Див. про се т. III гл. 3. Таке грошеве полюде правдоподібно й означає «полюдіє даровное» Мстиславової грамоти новгородському монастири св. Юрія (Хрестоматія В.-Буданова I 3 с. 116), в противність престациям.

давані чи то на приїзд в. князя, чи вже рік річно, незалежно від приїзду. І сі остатні инде перейшли на грошеві оплати в роді київської болкуновщини, волинської поволовщини (може й пинської плати за барана), инде задержали ся в натуральнім виді (як в ратенських селах) — се так звана в XVI в. стація, инакше поклон, почесть. В XV в. вона подекуди зветь ся старим іменем «стан», і наведена вище грамота Витовта, як ми бачили, толкує се як друге імя полюдя; се важна вказівка, хоч з другого боку в стацію так само могли перейти і ріжні престації для княжих урядників і для самого князя³²⁵.

Оплати для княжих агентів тільки місцями задержали ся виразно — таке «писче» пинського староства, «в'їзд» Мозирської волости, правдоподібно «поданє» ратенське. Ширше й

³²⁵ Про пережитки «полюдя» в ріжних частинах в. кн. Литовського див. у Д.-Запольского Госуд. хозяйство с. 89 і далі. Він тільки занадто і категорично твердить, що полюде стало намістничим доходом: сього не можна сказати ані про пинське, ані про ратенське полюде. За те справедливо бачить і він в стації модифікацію староруської старини (див. с. 102 і далі), в противність иньшим, що бачили тут перейняту з Польщі престацію; тільки як міні здається, хибно не добачає в ній звязку, окрім полюдя, і з престаціями для княжих вирників, смців. і т. и.

одностайнійше розповсюднені були дачки для княжих ловців і бобровників, звістні вже в XIII в. на Волини³²⁶: ми бачили їх майже скрізь, в різних формах і предметах.

Сі (й може бути — ще якісь інші) основні датки й престації з часом обростали різними додатками, а з їх складових частин виростали самостійні податки, що модифікували або б витісняли основні. Сей процес наростання податків по части був раціональним з огляду на те що господарська одиниця більшала, доходність її зростала, монета дешевіла звичайно. Але властиво не сі раціональні (бодай до певної міри) мотиви впливали тут, тільки фіскалізм, користолюбність правительственних агентів, що з казусів робили практику, шукали всякої зачіпки до утворення нового доходу і залюбки використовували кожду нагоду, щоб зробити з неї прецедент побору на будуще. В кожній місцевости, можна сказати — в кождім селі, в кождім дворищу ся еволюція оподаткування розвивала ся своєю дорогою, і наслідком того витворяла ся така ріжнородність в оподаткованню)³²⁷.

³²⁶ Пат. с. 613 (ловчєє).

³²⁷ Ріжнородність і ріжна великість в оподаткованню, як побачимо низше, була прикметою сіл «руського права» і в

Наслідком того, як також для браку якоїсь однородної податкової одиниці, оподаткування було не тільки різнородне, але й не пропорціональне — у одних лекше, у інших тяжше, і то в найблизшій сусідстві. Супроти того годі знайти якусь одну міру для нього, але то можемо зазначити, що, з можливими виїмками, було воно досить значне, так що иноді стояло вище тої податкової норми, яку правительство виробило в XVI в., хоч і ся низька не була.

З робіт споконвіку тяжіла на людности робота городова й мостова. Попри се в сусідстві княжих дворів селян з часом почали притягати й до ріжних інших робіт — як підводи, кошенне сїна або толоки. Як давно се почало ся, годі сказати. В старій Руси не знаходимо на се виразних вказівок³²⁸, можна тільки для підвод з всякою правдоподібністю припустити староруські початки — в «повозі» й обовязку перевозити княжі багажи при полюді. Але судячи з наведеного зізнання про

українських землях Польської Корони.

328 Покликають ся часом на тестамент Володимира Васильковича, де він каже про «село своє Городель»: «а людє како то на мя страдлѣ, тако и на княгиню мою по моимъ животѣ» (Іпат. с. 595); але тут мабуть іде мова не про свобідне селянство, а про закупів і челядь.

практику Витовтових часів, початки таких двірських робіт треба датувати принаймні XIV віком (хоч може й не всюди). Однак ці роботи — чи то в виді одної або кількох толох, себто участі в двірських роботах на заклик двірського тивуна, на його страві й частованню, чи то в виді певних робіт (як в Ратенщині), з початку не були великі — не більше кількох днів до року. Вони починають розвивати ся, загалом беручи, доперва з кінцем XV в., з розвоєм панщини й категорії робітних людей взагалі.

Селянство робітне — термінологія, економічні категорії, характеристика в уставі 1529 р., розвій панщини в кн. Литовським і в землях коронних, зникання різниць між селянством даним і робітним. Селяне служебні — категорії їх, слуги в Київщині, на Полісся, на Волині і в Галичині.

Становище слуг, зв'язь з невільництвом, спеціальні категорії: конюхи, ординці, каланники, сотні

Категорія людей робітних, себто тяглих в тіснійшій значінню, вповні продуктом XVI в. не була. В XV в. ми стрічаємо і сей термін, і таких людей (хоч термін «тяглий» дуже часто уживається як раз в своїм ширшій значінню — про селян не-служебних, обложених різними обов'язками й

данями (тільки не медовими), в протиставленню до «данників» в тіснійшій значінню, себто медових, і слуг). В наданнях в. кн. Казимира ми стрічаємо в одній записці слуг поруч «ис тяглими людьми, што орють да сено косять» — отже тут тягли люде се люде работні³²⁹. Але в звістній уже нам описи Київщини «тяглими» звать ся люде, що зовсім не були работними в нашій значінню, а ті, в яких можемо найскорше пізнати работних, не носять сеї назви³³⁰. Що правда, опись ся не визначаєть ся докладністю термінології, але термін «тяглий» взагалі докладністю не визначав ся й пізнійше, в XVI в. Він і тоді означав і работних селян, і також — в ширшій значінню — всі категорії не-службебні, в протиставленню до слуг. У всякім разі й сей термін і самі селяне работні, панщинні далеко старші ніж XVI і навіть XV вік³³¹.

³²⁹ Документи архива юстиції I с. 25 (1).

³³⁰ Про різні категорії селян київської описи, і їх термінологію див. примітку 6.

³³¹ В тестаменті Володимира Васильковича (1208 р.), де говорить ся про обовязки людей села Сомина, Іпатський кодекс має: «а люде како то на мя страдалѢ, тако и на княгиню мою по моємъ животѢ», иньші кодекси мають замість «страдалѢ» — «тягли». Варіант сей мусів бути в